

Jerzy Sojka

Zagadnienie obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej w publikacjach Światowej Federacji Luterskiej

Rocznik Teologiczny 57/2, 203-244

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zagadnienie obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej w publikacjach Światowej Federacji Luterńskiej

Słowa kluczowe: Światowa Federacja Luterńska, Wieczerza Pańska, obecność Chrystusa

Zagadnienie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza stanowi kluczowy wątek nauki o Wieczerzy Pańskiej w jej luteranckim wydaniu. Luteranizm jest tutaj spadkobiercą zdecydowanego stanowiska Marcina Lutra¹, wykształconego w czasie sporu z Ulrykiem Zwinglim w latach 20. XVI wieku. Brak porozumienia co do interpretacji obecności ciała i krwi w elementach sakramentu stanął w czasie tzw. dysputy marburskiej na przeszkodzie porozumieniu między dwoma nurtami Reformacji: wittenberskiej i szwajcarskiej². Kwestia interpretacji obecności ciała i krwi w elementach Wieczerzy Pańskiej stała się jednym z głównych rysów wykładu tego zagadnienia w obu katechizmach³, które zyskały szybko nie tylko znaczenie jako pisma M. Lutra, ale także autorytet ksiąg wyznaniowych luteranizmu. „Mały katechizm” oddaje także w najkrótszej

* Dr Jerzy Sojka jest adiunktem w Katedrze Teologii Systematycznej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

¹ P. Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh 1962, s. 330-338; H.-M. Barth, *Die Theologie Martin Luthers. Eini kritische Würdigung*, Gütersloh 2009, s. 345-350; M. Uglorz, *Świadectwo Lutra o Wieczerzy Pańskiej*, [w:] *Teologia wiary. Teologia ks. dra Marcina Lutra i ksiąg wyznaniowych Kościoła luteranckiego*, red. M. Uglorz, Bielsko-Biała 2007, s. 319-328.

² J.T. Maciuszko, *Spór o Wieczerzę Pańską*, [w:] M. Luter, *Wyznanie o Wieczerzy Pańskiej*, przeł. J. Pośpiech, Bielsko-Biała 2014, s. 7-20; B. Lohse, *Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Luther bis zum Konkordienbuch*, [w:] *Handbuch der Dogmen – und Theologiegeschichte*, red. C. Andersen, A. M. Ritter, T. 2, ²Göttingen 1998, s. 46-63. Na temat stanowiska U. Zwingliego zob.: P. Jaskóła, *Symboliczne rozumienie Wieczerzy Pańskiej według Ulricha Zwingliego*, [w:] *To czynić na pamiętkę moją. Eucharystia w perspektywie ekumenicznej*, red. L. Górka, Warszawa 2005, s. 129-155.

³ *Mały katechizm, Sakrament Ołtarza*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1967 [dalej: BSLK], s. 519n (tłum. polskie: *Księgi wyznaniowe Kościoła luteranckiego*, Bielsko Biała 2003 [dalej: KWKL], s. 51); *Duży katechizm, O Sakramencie Ołtarza*, [w:] BSLK, s. 707-725 (KWKL, s. 121-128).

formie stanowisko Wittenberczyka: „Co to jest Sakrament Ołtarza? Jest to prawdziwe ciało i prawdziwa krew Pana naszego Jezusa Chrystusa, pod chlebem i winem nam chrześcijanom do spożywania i picia przez samego Chrystusa ustanowione”⁴. Znaczenie nauki o realnej i substancjalnej obecności ciała i krwi Chrystusa w chlebie i winie udzielanych w Sakramencie Ołtarza zyskała także potwierdzenie w najmłodszej z ksiąg wyznaniowych luteranizmu – „Formule Zgody” – w kontekście sporów z stanowiskiem Reformacji szwajcarskiej, sformułowanym zarówno przez U. Zwingliego, jak i Jana Kalwina⁵.

W świetle powyższych historyczno-teologicznych okoliczności istotnym wydaje się zagadnienie jak XX-wieczny luteranizm radzi sobie z opisem kwestii obecności ciała i krwi Chrystusa w Wieczery Pańskiej. Jest ono istotne nie tylko z perspektywy wewnątrzluteńskiej, ale również w kontekście ekumenicznych wysiłków wieku XX, w których niebagatelnym problemem pozostaje kwestia wspólnoty ołtarza.

Niniejsze opracowanie jako przedmiot analizy przyjmuje publikacje największej organizacji zrzeszającej Kościoły tradycji luteńskiej, czyli Światowej Federacji Luteńskiej, od jej powstania na I Zgromadzeniu Ogólnym w Lund w 1947 roku po ostatnie – XI Zgromadzenie Ogólne, które miało miejsce w 2010 roku w Stuttgarcie. Kolejne części opracowania prezentują relewantny materiał z poszczególnych Zgromadzeń Ogólnych oraz okresów po nich następujących. Do Zgromadzenia Ogólnego w Helsinkach w 1963 roku Zgromadzenia Ogólne organizowano w odstępach pięcioletnich, po nim okres między zgromadzeniami został wydłużony do siedmiu lat.

1. Zgromadzenie Ogólne w Lund i okres do roku 1952

Zgromadzenie Ogólne w Lund w 1947 roku zajęło się kwestią obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej w ramach prac Sekcji I „Wyznawanie »Prawdy« w zdezorientowanym świecie” (*Confessing “The Truth” in a confused world*), która zajmowała się problematyką teologiczną. W części drugiej jej raportu, poświęconej sakramentom (pozostałe dwie zajmowały się Słowem i Kościołem),

⁴ *Mały katechizm, Sakrament Ołtarza*, [w:] BSLK, s. 519 (KWKL, s. 51).

⁵ Zob.: S. Piwko, *Jan Kalwin. Życie i dzieło*, Warszawa 1995, s. 146-153; W. Janse, *Sakramente*, [w:] *Calvin Hanbuch*, red. H.J. Selderhuis, Tübingen 2008, s. 345-349. Na temat luteńskiego sporu ze stanowiskiem kalwińskim zob. B. Lohse, dz.cyt., s. 129-134.

po trzech fragmentach odnoszących się do kwestii Chrztu w czterech kolejnych zajęto się Wieczerzą Pańską. W pierwszym z nich, zatytułowanym „Wieczerza Pańska stale karmi i buduje” (*Lord's Supper Continually Nourishes and Builds*), zwrócono uwagę na wyjątkowy powtarzalny charakter tego sakramentu, co pozwala postawić tytułową tezę omawianego fragmentu o Sakramencie Ołtarza, który stale karmi i buduje ciało Chrystusa. Teza ta została rozwinięta o wskazanie na charakter Wieczerzy Pańskiej jako wspomnienia czynu Bożego w Chrystusie na wzór Paschy w Starym Przymierzu⁶. Kolejna część, zatytułowana „Chrystus sam obecny” (*Christ Himself Present*), uzupełnia ten obraz podkreślając, że nie można się w jej opisie ograniczać tylko do aspektu przypomnienia śmierci Chrystusa. Istotowym dla tego sakramentu jest fakt, że sam Chrystus jest obecny w chlebie i winie dla budowania swojego Kościoła. Obecność Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej opisana została, w odwołaniu do M. Lutra, za pomocą paraleli do wcielenia wiecznego Słowa w Chrystusie. Realna obecność Chrystusa w sakramencie nie jest zależna od wiary przyjmujących, ale ugruntowana na niezrozumiałej dla człowieka łasce Chrystusa, który sam siebie chce dawać ludziom w sakramencie. Jej zaistnienie jest w sposób nierozzerwalny związane ze słowami ustanowienia (w tym wypadku przywołanymi jedynie odnośnie do chleba za 1 Kor 11,24). Z tym łączy się wymiar wspólnoty z Chrystusem, w jaką chrześcijanie wchodzą poprzez branie udziału w wieczerzy (por. 1 Kor 10,16)⁷.

W kolejnym fragmencie części II sprawozdania Sekcji I, zatytułowanym „Sakramentalna wspólnota jako tajemnica” (*Sacramental Communion a Mystery*), zwrócono uwagę, że fakt, iż sakramentalna wspólnota ma charakter tajemnicy i prowadzi do pojawiania się różnych nieprawidłowych objaśnień znaczenia i zawartości Wieczerzy Pańskiej. W tym kontekście jasno odrzucono interpretację zarówno magiczną, przez którą dokument rozumie rzymskokatolicką doktrynę transsubstancjacji, jak i spirytualistyczno-symboliczną, jako „równie rozbieżne z naszą wiarą w Chrystusa jako prawdziwie wcielenego (*sarx egeneto*)”⁸. Kolejny fragment sprawozdania, który w tytule wyraźnie sprzeciwia się jedynie transsubstancjacji – „Brak transsubstancjacji”

⁶ *Report of section I. Confessing "The Truth" in a confused world, [w:] Proceedings of the Lutheran World Federation Assembly Lund, Sweden June 30 - July 6, 1947, Philadelphia 1948, s. 54n.*

⁷ *Report of section I. Confessing "The Truth"...*, dz.cyt., s. 55.

⁸ Tamże, s. 56.

(*No Transubstantiation*) – polemizuje z oboma uznanymi wyżej za błędne ujęciami. Transsubstancjacja została określona jako magiczna czy mistyczna przemiana, która jest ludzką spekulacją niemającą nic wspólnego z Ewangelią. Argumentacja przeciw transsubstancjacji oparta jest o rozumienie Słowa Bożego i szuka paraleli zarówno w chrzcie, jak i w kazaniu, przez które Słowo również dociera do człowieka. W chrzcie nie dochodzi do transsubstancjacji, co pokazuje, że Chrystus chce być obecny w naturalnych środkach i przez nie działać swoim Słowem. Także w zwiastowaniu kazania mamy do czynienia ze Słowem Ewangelii w zwykłych ludzkich słowach, które nie przechodzą jakiegś szczególnej przemiany. Krytyce poddano także pogląd, który z faktu użycia w Wieczerzy Pańskiej naturalnych środków wyciąga wniosek o tym, że jedynie oznaczają one (*significat*) ciało i krew Chrystusa, zaprzeczając tym samym realnej obecności. Uargumentowano to paralełą w omówieniu chrztu, wskazując, że twierdzenie, iż nie daje on łaski i przymierza, a jedynie je oznacza, jest wypaczeniem jego istoty i pozostaje sprzeczne z faktem, że chrzest ustanawia realną relację chrzczonego z Chrystusem. W podsumowaniu polemicznej części raz jeszcze podkreślono, że tajemnica Wieczerzy Pańskiej to tajemnica wcielenia⁹.

Podsumowując wyniki pracy w Lund należy stwierdzić, że szczególne znaczenie zarówno dla określenia treści pozytywnej jego rozstrzygnięć, jak i dla przedstawionych negacji, miało rozumienie pojęcia Słowa. W przypadku wykładu pozytywnego położono akcent na Chrystusa jako wcielone Słowo, natomiast w części negatywnej szczególną rolę odegrało odniesienie się do spójnego i jednolitego rozumienia środków łaski w oparciu o konstytutywną rolę Słowa. To ostatnie stało się podstawą do odrzucenia zarówno transsubstancjacji, jak i interpretacji symbolicznych obecności Chrystusa w sakramencie. Temat obecności ciała i krwi w elementach Wieczerzy Pańskiej nie był przedmiotem publikacji w okresie po Zgromadzeniu w Lund.

2. Zgromadzenie Ogólne w Hanowerze i okres do roku 1957

Zagadnienie obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej powróciło szeroko w pracach kolejnego Zgromadzenia Ogólnego w Hanowerze w 1952 roku. Dokument studyjny „Żywe Słowo w odpowiedzialnym Kościele” (*Das lebendige*

⁹ Tamże, s. 56n.

Wort in einem verantwortlichen Kirche), przygotowany przez Komisję Teologiczną ŚFL, który stał się częścią raportu Sekcji I zgromadzenia zajmującej się zagadnieniami teologicznymi, podkreśla, że „chleb jest ciałem Chrystusa, krew jest krwią Chrystusa, <...> w chlebie, który jemy, w winie, które pijemy, jest nam dane prawdziwe ciało i prawdziwa krew”¹⁰. Fakt realnej obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach, podobnie jak zmartwychwstanie, jest nie do udowodnienia, ale ma charakter cudu i przedmiotu wiary. Dokument studyjny stwierdza także, że obecności Chrystusa w sakramencie nie można opisywać ani w kategoriach symbolicznych, ani za pomocą pojęcia przemiany (transsubstancjacji)¹¹.

Temat obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza był także przedmiotem wykładów wygłoszonych w trakcie zgromadzenia. Anders Nygren w wykładzie programowym „Żywe Słowo w odpowiedzialnym Kościele” (*Das lebendige Wort in einem verantwortlichen Kirche*) podkreśla, że w Wieczerzy Pańskiej „sam Chrystus jest realnie obecny i na najbardziej wewnętrzny sposób łączy się ze wspólnotą, która jest jego ciałem, i z każdym jej wierzącym członkiem, który jest członkiem ciała Chrystusa, gdy pozwala im mieć udział w swoim ciecie i krwi, a tym samym dzieli z nimi wspólnotę swojego cierpienia i siłę swojego zmartwychwstania”¹². W dalszej części A. Nygren rozwija omówienie zbawczego działania sakramentów (a także Słowa zwiastowanego) w odwołaniu do Słowa jako środka, przez które Bóg działa swoją mocą, czyniąc to jednak nie tak jak oczekują ludzie, ale *sub specie contraria*. To działanie Boże to między innymi żywa obecność w Słowie i sakramencie, przez którą członkowie Kościoła Chrystusa zostają obdarowani życiem¹³. Podsumowując A. Nygren identyfikuje zadanie Kościołów luterzańskich, jako stanie na straży tego, by nie brakło żadnych z następujących treści wiary w Chrystusa: „Chrystus, który

¹⁰ *Studiendokument für Sektion I: Theologie. Das Lebendige Wort in einer verantwortliche Kirche*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Studiendokumente. Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes 25. bis 3. Juli 1952 Hannover Deutschland*, red. C. E. Lund-Quist, Genf brw., s. 20; *Bericht der Sektion I. Theologie*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht der zweiten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Hannover 1952*, Hannover 1952, s. 135; podkreślenia zgodne z oryginałem.

¹¹ *Studiendokument für Sektion I: Theologie. Das Lebendige Wort...*, dz.cyt., s. 20; *Bericht der Sektion I. Theologie*, dz.cyt., s. 135.

¹² A. Nygren, *Das lebendige Wort in verantwortliche Kirche*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht...*, dz.cyt., s. 48.

¹³ Tamże, s. 48n.

przyszedł, kiedy wypełnił się czas, Chrystus *praesens*, który jest realnie obecny wśród nas w Słowie i sakramentach, Chrystus, który przyjdzie w chwale jako dokończyciel świata¹⁴. W dalszych rozważaniach A. Nygren podkreśla także zdecydowanie, że w Słowie i sakramentach nie chodzi o znak, wskazujący na inną rzeczywistość, ale o ową rzeczywistość samą w sobie. Dlatego nie można negować wydarzenia, które dzięki mocy Słowa Bożego ma miejsce w Słowie zwiastowanym i sakramentach. W wydarzeniu tym chodzi o dar życia, dany Kościołowi przez żywą obecność Chrystusa, tego Chrystusa, przez którego wcielenie, śmierć i zmartwychwstanie owo życie zostało objawione. Owa rzeczywistość domaga się by, czym A. Nygren nawiązuje do reformacyjnego sporu Luter – Zwingli, sakrament interpretować w kategoriach *est* (jest) a nie *significat* (oznacza)¹⁵.

Omawiane zagadnienie stało się także przedmiotem rozważań w kontekście liturgicznym. Peter Brunner w swoim wykładzie „Istota kościelnego nabożeństwa” (*Das Wesen kirchlichen Gottesdienst*) podkreślał obecność Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej „w, z i pod chlebem i winem”¹⁶. Dla uzasadnienia przywołanej formuły P. Brunner odwołuje się do paraleli opartej o teologię Słowa, która została już zastosowana w Lund. Chodzi o paralelę obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza i słowach kazania, w których Słowo Boże jest podawane „w, z i pod” słowem ludzkim¹⁷. Rozwijając dalej omówienie Wieczerzy Pańskiej podkreśla, że kluczowym do jej rozumienia i znaczenia jest jej ustanowienie przez Chrystusa. Na mocy tego pełnomocnictwa zawartego w Słowie Chrystusowym opiera się sakramentalna rzeczywistość tego posiłku, w którym ciągle na nowo, poczynając od pierwszego takiego posiłku w noc, której był wydany, sam Chrystus jest obecny i działa. Działanie Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej P. Brunner umieszcza w szerokim kontekście jego działania zbawczego. Podkreśla przy tym, że jądrem tego sakramentu są

¹⁴ Tamże, s. 49.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ P. Brunner, *Das Wesen des kirchlichen Gottesdienstes*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht...*, dz.cyt., s. 56; formuła „w, z i pod chlebem i winem” została zbudowana z przyimków określających obecność ciała i krwi w elementach Sakramentu Ołtarza w „Małym katechizmie”: „w” i „pod” (*Mały katechizm, Sakrament Ołtarza*, [w:] BSLK, s. 519; KWKL, s. 51) oraz „Obronie Wyznania augsburskiego”: „z” (*Obrona Wyznania Augsburgskiego, art. X, 1*, [w:] BSLK, s. 247n; KWKL, s. 234).

¹⁷ P. Brunner, *Das Wesen...*, art.cyt., s. 53.

Słowa ustanowienia wypowiedziane przez Chrystusa wobec chleba i kielicha. „Te słowa nie tłumaczą działania albo znaku. One mówią, czym jest pokarm w tym działaniu”¹⁸. Połączenie chleba i ciała Chrystusa oraz wina i jego krwi nie jest „połączeniem przez analogię [...], lecz połączeniem przez tożsamość”¹⁹. Ani chleb, ani wino nie ulegają w sakramencie przemianie, pozostają chlebem i winem, ale dzięki mocy ustanawiającego Słowa Chrystusa chleb jest ciałem, a wino krwią. P. Brunner wyakcentował w swoim wykładzie również związek przyjmowanego w Wieczerzy Pańskiej ciała Chrystusa z wcieleniem: „Ciało Jezusa, które otrzymujemy w Wieczerzy Pańskiej, jest wcielonym człowieczeństwem Jezusa, w którym zdziałał nam zbawienie”²⁰. Chrystusowe zbawcze działanie, cierpienie, zwycięstwo „jest w Jego ciele i jest Jego ciałem, które pod postacią chleba przyjmujemy w Wieczerzy Pańskiej”²¹.

Problem realnej obecności pojawił się także w referatach w trakcie obrad sekcji I zgromadzenia. R. Haug podkreślał, że realna obecność jest obecnością samego Chrystusa, nie zaś obecnością *materia coelestis* (*materii niebiańskiej*): „Darem Wieczerzy Pańskiej nie jest niebiańska materia, ale zbawcze znaczenie dzieła Chrystusa, czy raczej jego śmierci”²². Zastrzega przy tym: „Boski dar łaski nie może być łączony ze zmysłowymi elementami jako takimi”²³. Tę tezę uzupełnia jednak natychmiast o dopowiedzenie: „Z drugiej strony, ziemskie elementy dochodzą jednak do istotnego znaczenia. Wprost przez chleb i wino Bóg działa wobec nas”²⁴. To połączenie pokazuje, jak w Wieczerzy Pańskiej łączy się myśl o stworzeniu z jej działaniem zbawczym.

W omówionej refleksji Zgromadzenia Ogólnego widać kontynuację wątków poruszonych już w Lund. Dokument studyjny oraz przywołani referenci podzielają tezę, że sakramentalny chleb jest ciałem Chrystusa, a sakramentalna krew jest krwią Chrystusa. Dokument studyjny ogranicza się jedynie do uznania jej za tajemnicę wiary. Natomiast szerszych uzasadnień dostarczają A. Nygren i P. Brunner, odwołując się do sprawczej mocy Słowa Bożego oraz szerszego

¹⁸ Tamże, s. 56; podkreślenia za oryginałem.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże; podkreślenia za oryginałem.

²² Cyt. za: W. Andersen, *Das Wirkende Wort. Theologische Berichte ueber die Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes Hannover 1952, Sektion I Theologie*, München 1953, s. 85.

²³ Cyt. za: W. Andersen, *Das Wirkende Wort...*, dz.cyt., s. 85.

²⁴ Cyt. za: W. Andersen, *Das Wirkende Wort...*, dz.cyt., s. 86.

kontekstu chrystologiczno-soteriologicznych rozważań o dziele Chrystusa. Ten ostatni motyw jest obecny także w wykładzie R. Hauga. P. Brunner w swojej argumentacji przywołuje także paralelę elementów sakramentu i słów kazania. Należy także odnotować, że dokument studyjny odrzuca bezpośrednio interpretację symboliczną oraz przemianę elementów. Odrzucenie tej pierwszej znaleźć można także w referacie A. Nygrena.

Po zakończeniu Zgromadzenia Ogólnego w Hanowerze temat obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej powraca w pracach ŚFL. Do zagadnienia w kontekście eklezjologicznym nawiązują między innymi dwa opracowania opublikowane na łamach oficjalnego organu Federacji „Lutherische Rundschau” (dalej: LR). W tekście „Cały Kościół i pojedynczy zbór według luterńskiego rozumienia” (*Gesamtkirche und Einzelgemeinde nach lutherischen Verständnis*) Eduard Ellwein, rozwijając kwestię *notae ecclesiae* zaproponowanych w art. VII „Wyznania augsburskiego”²⁵, stwierdza, że „W <...> udzielaniu sakramentów działa sam Pan. <...> On także sam przygotowuje stół Wieczery Pańskiej, sam błogosławi chleb i wino i czyni z nich nośniki swojej wcielonej obecności i sam [je – uzupełnienia autora] rozdziela”²⁶. Ponownie zatem mamy do czynienia z wyraźnym podkreśleniem łączności między obecnością Chrystusa w elementach a jego wcieleniem. W drugim z nich – „Kościół jako miejsce włamu Eschata” (*Die Kirche als Einbruchsstelle der Eschata*) – Rudolph Stählin opisuje sakramenty jako „praobrazy” znaków włamu Eschata w świat. W nich bowiem „...Jezus Pan wychodzi na spotkanie, ze swoim stwarzającym życie duchem i utrzymującymi życie darami. To w nich *Eschata* chcą wkroczyć w osobę *Eschatosa* i zostać przyjęte w wolności i odwadze wiary. To w nich chodzi o to, co ostatnie, o wcielenie i zmartwychwstanie, o przejście ze starego do nowego eonu”²⁷. W swoich rozważaniach eklezjologicznych prowadzonych w kontekście eschatologicznym R. Stählin skupia się na opisie obecności Chrystusa w sakramencie w kategorii spotkania skupiając się na zbawczym znaczeniu sakramentu i jego powiązaniu z wcieleniem Chrystusa.

Eklezjologiczny kontekst zagadnienia obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej jest także obecny w pracach studyjnych Komisji Teologicznej ŚFL.

²⁵ Wyznanie augsburskie, art. VII, [w:] BSLK s. 61 (KWKL, s. 144).

²⁶ E. Ellwein, *Gesamtkirche und Einzelgemeinde nach lutherischen Verständnis*, [w:] *Lutherische Rundschau* [dalej: LR], 2, z. 4, 1952, s. 124.

²⁷ R. Stählin, *Die Kirche als Einbruchsstelle der Eschata*, [w:] LR, 6, z. 3, 1956/57, s. 271n.

W tomie „Jedność Kościoła” (*Einheit der Kirche*) podsumowującym jej prace znalazł się referat A. Nygrena pod takim samym tytułem. Wśród omawianych koncepcji jedności Kościoła pojawia się także, w odwołaniu do art. VII „Wyznania augsburskiego”, spojrzenie na Kościół jako będący tam, gdzie jest Chrystus, a On jest obecny „w swoim słowie i sakramentach”²⁸. Rozwijając kwestię sakramentów A. Nygren wskazuje, że „Wieczera Pańska jest ostatecznie »wspólnotą ciała Chrystusowego« (1 Kor 10,16). W Wieczery Pańskiej sam Chrystus jest obecny ze swoją *Dynamis* i daje nam udział w swoim cielem: »bierzcie, jedzcie, to jest ciało moje« (1 Kor. 11,24)²⁹. Dla A. Nygrena w omawianym tekście obecność Chrystusa jest zatem gwarancją eklezjotwórczego charakteru sakramentu.

Przywołany tom podsumowujący prace Komisji Teologicznej ŚFL zawiera także część drugą, w której ujęto referaty poświęcone zagadnieniu Kościoła i nabożeństwa. Wśród nich znalazł się tekst poświęcony kazaniu w luteranckim nabożeństwie Conrada Bergendoffa, który, wzorem referatu P. Brunnera na Zgromadzeniu Ogólnym w Hanowerze, zajmuje się zagadnieniem obecności ciała i krwi Chrystusa w Sakramencie Ołtarza w perspektywie liturgicznej. Korzysta przy tym z paraleli, która obecna była już w rozważaniach w Lund, a także w referacie A. Nygrena w Hanowerze. Tym razem jednak paralelność obecności Chrystusa w kazaniu i sakramentach służy jako argument na rzecz zbawczej obecności Chrystusa w słowach kazania³⁰.

3. Zgromadzenie Ogólne w Minneapolis i okres do roku 1963

Kwestia obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej pojawia się w dokumencie końcowym zgromadzenia, czyli tzw. „Tezach z Minneapolis”. Część piąta tezy pt. „Wolni i zjednoczeni do nadziei” (*Befreit und geeint auf Hoffnung*) zawiera następującą tezę: „Sakrament Ołtarza, w którym Chrystus jest prawdziwie obecny, jest antycypacją wieczerzy niebieskiej. Chrystus, który przychodzi do nas w chlebie i winie, jest tym samym Chrystusem, który ma przyjąć w chwale”³¹.

²⁸ A. Nygren, *Die Einheit der Kirche (Über Kirchen – und Abendmahlsgemeinschaft)*, [w:] *Die Einheit der Kirche. Referate und Vorträge, vorgelegt auf den Sitzungen der theologischen Kommission des Lutherischen Weltbundes*, Berlin 1957, s. 96.

²⁹ Tamże, s. 96.

³⁰ C. Bergendoff, *Die Predigt im lutherischen Gottesdienst*, [w:] *Die Einheit der Kirche...*, dz.cyt., s. 114.

³¹ *Christus befreit und eint. Thesen zum Thema der Dritten Vollversammlung des Lutherischen*

Podobnie jak w omówionych wyżej rozważaniach R. Stählina mamy tutaj do czynienia z opisem sakramentu językiem spotkania w kontekście eschatologicznym. Ten ostatni pozwala na podkreślenie tożsamości Chrystusa w elementach i przychodzącego w chwale.

Powyższa teza czerpie z rozważań przedstawionych w referacie programowym odnoszącym się do tej części „Tez z Minneapolis”, wygłoszonym w czasie zgromadzenia przez Friedricha W. Krummachera. Mowa w nim o znakach nadziei zwycięstwa w nabożeństwie, wśród których wymieniona została realna obecność Chrystusa, ukryta w Słowie i sakramentach, a która w pełni będzie widoczna w dniach ostatecznych³².

Powyżej omówione wypowiedzi zgromadzenia pokazują, że kwestia obecności Chrystusa w sakramencie zyskała, obok znanego z wcześniejszych publikacji kontekstu nabożeństwowego, zdecydowany kontekst eschatologiczny. Obecność ta jest uznawana za realną oraz zdecydowanie powiązana z elementami chleba i wina. W końcowych tezach zgromadzenia kontynuowany jest także zaproponowany przez R. Stählina sposób jej opisu jako spotkania.

W okresie po Zgromadzeniu Ogólnym w Minneapolis publikacje na łamach LR kontynuują wcześniejsze zainteresowanie obecnością Chrystusa w Sakramencie Ołtarza w kontekście rozważań o kazaniu. P.R. Person wskazuje na tożsamość obecności Chrystusa w kazaniu i Wieczerzy Pańskiej, gdyż w obu obecny jest ten sam Chrystus ze swoim zbawczym działaniem. Różnica zachodzi jedynie co do formy tej obecności, przy czym w przypadku sakramentu jego szczególna forma uwypukla aspekt *pro me* obietnicy Ewangelii. Gruntem tej zbawczej obecności w kazaniu i sakramencie jest Słowo Boże, które czyni z nich środki obecności Bożej. W przypadku obecności chodzi precyzyjnie o obecność

Weltbundes, [w:] *Offizieller Bericht der Dritten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Minneapolis – Minnesota – USA 15.-25. August 1957*, München 1958, s. 105, teza V.6 (tłum. polskie: *Chrystus wyzwala i jednoczy. Tezy przyjęte przez Trzecie Walne Zgromadzenie Luteriańskiej Federacji Światowej*, z oryginału angielskiego przetłumaczył i z przekładem niemieckim porównał A. Wantuła, tłum. przejrzał J. Sojka, [w:] J. Sojka, *Wieczerza Pańska jako nota ecclesiae w publikacjach Światowej Federacji Luteriańskiej*, Rozprawa doktorska, ChAT, s. 405 (teza V.6); tłum. A. Wantuły pierwotnie opublikowano jako: *Chrystus wyzwala i jednoczy. Tezy przyjęte przez Trzecie Walne Zgromadzenie Luteriańskiej Federacji Światowej*, [w:] *Strażnica Ewangeliczna*, r. 13, 1958, z. 8, s. 120-122; *Chrystus wyzwala i jednoczy. Tezy przyjęte przez Trzecie Walne Zgromadzenie Luteriańskiej Federacji Światowej. Dokończenie*, [w:] *Strażnica Ewangeliczna*, 13, z. 9, 1958, s. 133n, 139).

³² F. W. Krummacher, *Befreit und geeint auf Hoffnung*, [w:] *Offizieller Bericht der Dritten Vollversammlung...*, dz.cyt., s. 89n.

ciała i krwi Chrystusa w elementach. Ta obecność w sakramencie niesie dary zbawcze: przebaczenie grzechów, życie i zbawienie³³. Ponownie tutaj pojawia się paralela obecności Chrystusa w słowach ludzkiego zwiastowania oraz ciała i krwi Chrystusa w chlebie i winie. Ta realność spożywania ciała i krwi pod chlebem i winem wskazuje na fakt, że darowane z nią odpuszczenie grzechów nie jest jedynie czymś „duchowym”, ale czymś konkretnym i realnym. Ten cielesny wymiar spożywania sakramentu odsyła także do faktu, że zbawienie obejmuje również zmartwychwstanie ciała. Obecność „w, z i pod” chlebem i winem wskazuje, że zbawienie jest dziełem Bożym, niedającym się ogarnąć ludzkim rozumem. Takie rozumie obecności domaga się by jej przyjmowanie było zawsze komunią zboru – gdyż Słowo zawsze musi mieć swych adresatów. Person podkreśla również, że nie ma możliwości by obecność Chrystusa w sakramencie była spowodowana przez wiarę przyjmujących. Obecność Chrystusa w Sakramencie Ołtarza nie jest czynem człowieka, ale efektem łaskawego działania samego Chrystusa. Tym samym sakrament staje się środkiem osądu ludzkich starań i pobożności, które chciałyby zastąpić działanie Boga. Obecność Chrystusa nie jest także dziełem celebransa, który jest tylko sługą i instrumentem działania Bożego (zarówno w sakramencie, jak i w kazaniu). Nie jest ona dziełem człowieka, ale dziełem Słowa. Ta obiektywność obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach chleba i wina skutkuje także tym, że są one spożywane albo dla zbawienia, albo na sąd, zależnie od tego czy ich obecność jest przyjmowana przez spożywającego wiarą³⁴.

Wątek odniesień między sakramentami a kazaniem jest też obecny w kolejnym artykule na łamach LR autorstwa Wilhelma Naruma. Także on wskazuje na paralelność obecności Chrystusa w kazaniu i sakramentach, zwracając uwagę na jej pneumatologiczny aspekt: „przez kazanie Słowa i udzielanie sakramentów Chrystus jest obecny w Duchu Świętym”³⁵.

Podobnie ograniczone wzmianki na temat charakteru obecności Chrystusa w sakramencie pojawiają się jeszcze w dwóch opracowaniach w okresie po Zgromadzeniu Ogólnym w Minneapolis. Po pierwsze, Vilmos Vajta w artykule na temat jedności Kościoła, podsumowującym tom studiów na temat Kościoła

³³ Por. *Mały katechizm, Sakrament Ołtarza*, [w:] BSLK, s. 520 (KWKL, s. 51).

³⁴ P. E. Person, *Die Predigt und die Realpraesenz Christi*, [w:] LR, 9, z. 4, 1959/60, s. 441, 443n.

³⁵ W. Narum, *Die Rechtsfertigungspredigt – eine Selbstprüfung der Kirche*, [w:] LR, 9, z. 4, 1959/60, s. 457.

i Sakramentu Ołtarza przygotowany na Zgromadzenie Ogólne w Helsinkach, podkreśla, że „chleb i wino Sakramentu Ołtarza darowują ludzkości ciało i krew Chrystusa, których wydanie założyło Kościół na ziemi”³⁶. Po drugie, w tekście Petera Brunnera poświęconym zagadnieniu *koinonii* na łamach LR, pojawia się stwierdzenie o Wieczerzy Pańskiej jako aktualnej realizacji wspólnoty kościelnej w lokalnym zborze poprzez to, że „w Wieczerzy Pańskiej udzielane i przyjmowane są ciało i krew Jezusa Chrystusa pod chlebem i winem”³⁷. Obaj zatem wskazują, jak miało to już miejsce wcześniej, na kluczowe eklezjologiczne, a właściwie eklezjotwórcze, znaczenie obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach Wieczerzy Pańskiej.

Jak widać po Zgromadzeniu Ogólnym w Minneapolis, temat obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach Sakramentu Ołtarza powraca przede wszystkim w kontekście rozważań o kazaniu i paralelach kazanie-sakrament. W tym też kontekście doczekał się szerszego omówienia. Obok podkreślenia kluczowości stwórczej roli Słowa Bożego obecny jest w nich także kontekst pneumatologiczny. Poza tym, zagadnienie obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach sakramentu stanowi punkt wyjścia dla rozważań eklezjologicznych.

4. Zgromadzenie Ogólne w Helsinkach i okres do roku 1970

Zanim przejdziemy do omówienia wypowiedzi odnośnie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza na samym zgromadzeniu należy odnotować, że przed jego rozpoczęciem ukazał się zeszyt LR dedykowany jego tematowi „Chrystus dzisiaj” (*Christus heute/Christ Today*)³⁸. Wśród zawartych w nim opracowań znalazł się tekst „Chrystus dzisiaj: Jego obecność w sakramentach” (*Christus heute: Seine Gegenwart in den Sakramenten*), autorstwa Arthura C. Piepkorna, profesora teologii systematycznej w Concordia Seminary, Saint Luis, Missouri, które jest placówką nienależącego do ŚFL Luterskiego Kościoła Synodu Missouri (*The Lutheran Church Missouri Synod*; dalej: LCMS). Zaproszenie teologa do przedstawienia swoich rozważań poświęconych

³⁶ V. Vajta, *Die Einheit der Kirche und die Feier des Heiligen Abendmahls*, [w:] *Kirche und Abendmahl. Studien und Dokumente zur Frage der Abendmahlsgemeinschaft im Luthertum*, red. V. Vajta, Berlin 1963, s. 307.

³⁷ P. Brunner, *Koinonia. Grundlagen und Grundformen der Kirchengemeinschaft*, [w:] LR, 13, z. 2, 1963, s. 153.

³⁸ Zob.: [w:] LR, 13, z. 2, 1963.

tematowi zgromadzenia było wyrazem wysiłków na rzecz zbliżenia między ŚFL a LCMS jakie podejmowano w tym okresie³⁹.

A. C. Piepkorn przedstawił w swoim tekście obszerną analizę kategorii „obecności” Chrystusa w sakramentach. Rozpoczął od analizy materiału biblijnego, następnie zaprezentował kwestię definicji sakramentu oraz założeń chrystologicznych (nauka o dwóch naturach) dla mowy o obecności Chrystusa w sakramentach, a także omówienia kontekstów nauczania o sakramentach w luterzańskich księgach wyznaniowych: trynitarne i eklezjologiczne, w przypadku tego ostatniego ze szczególnym uwzględnieniem problematyki urzędu kościelnego. Pozostała część tekstu poświęcona była poszczególnym sakramentom: Chrzstowi, absolucji (A.C. Piepkorn szedł tutaj śladem myślenia F. Melanctona w „Obronie Wyznania augsburskiego⁴⁰) i Wieczerzy Pańskiej. Część ostatnia zajęła się pozostałymi z listy siedmiu sakramentów, których Reformacja nie uznała⁴¹.

Wieczerzy Pańskiej w swoich rozważaniach A.C. Piepkorn poświęcił aż dwie z dziewięciu części. Druga z nich skupia się na kwestii ofiarniczego aspektu Sakramentu Ołtarza, pierwsza zaś w całości poświęcona jest kwestii obecności w nim Chrystusa. Rozpoczyna w nich od podkreślenia dosłownego rozumienia słów ustanowienia „To jest ciało moje [...] To jest krew moja” i komentuje to następnie: „Fakt, że w Eucharystii ciało i krew Chrystusa są prawdziwie obecne i rozdzielane tym, którzy ją spożywają, jest dla teologii luterńskiej jedną z podstawowych kwestii, z których nie można zrezygnować⁴²”. Dalej wskazuje na opisanie tej obecności w kategoriach unii sakramentalnej, paralelnej do unii hipostatycznej w Chrystusie. Taki jej opis pociąga za sobą odrzucenie transsubstancjacji, a także konsubstancjacji, impanacji, ograniczenia miejscowego ludzkiej natury Chrystusa, pomieszania, czy połączenia Jego natur. Poglądy te zostały odrzucone ze względu na ich sprzeczność z Pismem Świętym, albo nie dające się utrzymać założenia metafizyczne. Odwołując się do ujęć M. Lutra i „Formuły zgody” podkreślił, że istotną podstawą dla nauki o realnej

³⁹ Zob.: *Selbstverständnis und ökumenische Rolle des Lutherischen Weltbundes. Bericht eines Studienprozesses 1979-1982*, [w:] LWB-Studien, 1984, Mai, s. 7n, pp. 4-6; E.L. Brand, *Toward a Lutheran Communion. Pulpit and Altar Fellowship*, [w:] LWF-Report, T. 26, 1988, s. 49n.

⁴⁰ *Obrona Wyznania augsburskiego*, art. XIII, 4, [w:] BSLK, s. 292 (KWKL, s. 262).

⁴¹ A.C. Piepkorn, *Christus heute: Seine Gegenwart in den Sakramenten*, [w:] LR, 13, z. 2, 1963, s. 327-351.

⁴² Tamże, s. 340.

obecności ciała i krwi Chrystusa w Wieczerzy Pańska jest nauka o wszechobecności cielesnej natury Chrystusa. Zwrócił także uwagę, że nauczanie o unii sakramentalnej, połączone z nauką o *manducatio oralis* albo *indignorum*, stoi na straży przekonania o obiektywnej, a więc niezależnej od wiary przyjmującego, obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach sakramentu. Obecność ta jest także niezależna od godności szafarza czy przystępujących do sakramentu. Dla tych ostatnich udział w sakramencie dzięki obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach ma także wymiar personalnego spotkania z wcielonym Słowem – Chrystusem. Jako podsumowanie swoich rozważań A.C. Piepkorn stwierdza: „Ważniejszym niż »jak« Wieczerzy Pańskiej jest »dlaczego«”. Odpowiadając na ostatnie z tych pytań pokazuje wieloaspektowość nauczania luteranckich ksiąg wyznaniowych na temat pożytku sakramentu⁴³. Ta pogłębiona, silnie zakorzeniona w nauczaniu luteranckich ksiąg wyznaniowych analiza, prawie nie znalazła swojej kontynuacji w pracach zgromadzenia, na kanwie tematu którego została przygotowana. Jedynym wyjątkiem w czasie zgromadzenia jest wskazane niżej odniesienie do kategorii „wszechobecności” Chrystusa.

Problem obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej nie został poruszony w, przygotowanym już po zakończeniu obrad⁴⁴, dokumencie końcowym Zgromadzenia Ogólnego w Helsinkach, którego głównym tematem była kwestia aktualności nauki o usprawiedliwieniu⁴⁵. Pojawia się jednak w trakcie obrad zgromadzenia, ponownie w kontekście rozważań nad nabożeństwem. W swoim wykładzie Andar Lumbantobing wskazuje na indonezyjskie doświadczenia (wykładowca pochodził z Kościoła Batak w Indonezji) przedstawiania nauki o realnej obecności ciała i krwi w Sakramencie Ołtarza ludziom wywodzącym się z plemion posiadających ugruntowaną tradycję spożywania ludzkiego mięsa celem przejścia magicznej siły (*mana*) ofiary. Obok tego pozaeuropejskiego kontekstu rozważań A. Lumbantobing podejmuje bliższe europejskiemu doświadczeniu rozważania stwierdzając, że „...w Wieczerzy Pańskiej Jezus Chrystus oferuje sam siebie...”⁴⁶ w osiągalnej dla człowieka formie chleba

⁴³ Tamże, s. 340-344.

⁴⁴ Zob.: W. Trillhaas, *Die Sitzung der Theologischen Kommission in Pullach*, [w:] LR, 15, z. 1, 1965, s. 60-63.

⁴⁵ Por. *Rechtfertigung heute (Endgültige Fassung des Dokumentes 75)*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Helsinki, 30. Juli – 11. August 1963*, Berlin-Hamburg 1965, s. 522-529.

⁴⁶ A. Lumbantobing, *Der neue Lobgesang*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung...*,

i wina, które można zobaczyć, dotknąć i posmakować. Dalej ową obecność interpretuje następująco: „Nasz Pan i Zbawiciel jest realnie obecny w chlebie i winie na podstawie swojej wszechobecności”⁴⁷. Wskazuje przy tym, że owa wszechobecność ma charakter irracjonalnego cudu, a co za tym idzie jest sprawą wiary, która nie jest uchwytana dla zmysłów człowieka⁴⁸.

Wskazany przez A. Lumbantobinga wątek związku wszechobecności Chrystusa z jego obecnością w Sakramencie Ołtarza wzbudził kontrowersje podczas prac grup roboczych zajmujących się dokumentem końcowym zgromadzenia. Grupa 14 w swoim sprawozdaniu podkreśliła konieczność odróżnienia ogólnego określenia wszechobecności od szczególnej, realnej obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej. Chrystus jest obecny wszędzie, jednak jego obecność w Sakramencie Ołtarza ma szczególny, sakramentalny wymiar wynikający z *verba testamenti*⁴⁹. Zatem w rozważaniach zgromadzenia znajduje się przywołanie po raz pierwszy w refleksji Zgromadzeń Ogólnych ŚFL znanego z luteranckich ksiąg wyznaniowych motywu wszechobecności Chrystusa, który jednocześnie został od razu umieszczony dla większej precyzji w kontekście nauki o Słowie.

Oprócz tego na zgromadzeniu powróciło zagadnienie eklezjologicznego znaczenia obecności Chrystusa. E. Clifford-Nelson, w wykładzie omawiającym kwestię jedności Kościoła, wskazał, że obecność Chrystusa w Kościele jest ściśle związana ze środkami łaski – ma miejsce tam, gdzie sprawowana jest służba Słowa i sakramentów. Obecność ta, a co za tym idzie służba Słowa i sakramentu, jest źródłem autorytetu Kościoła⁵⁰.

Także w okresie po zgromadzeniu w Helsinkach w publikacjach ŚFL pojawiają się odniesienia do zagadnienia obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza. Jörg Baur, w referacie poświęconym nauce o usprawiedliwieniu w kontekście sprawiedliwości społecznej na międzynarodowej konferencji teologicznej ŚFL w 1967, podkreślał, że zbawcza obecność Chrystusa dla nas ma miejsce jedynie w Słowie i sakramencie. Swoją tezę stawia jako rozwinięcie cytatu przywołanego z opracowania G.W.F. Forella: „choć <...> Bóg jest

dz.cyt., s. 135.

⁴⁷ Tamże, s. 136.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ *Berichte der Diskussionsgruppen über die Rechtfertigung*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung...*, dz.cyt., s. 501.

⁵⁰ E. Clifford Nelson, *Die Eine Kirche und die lutherische Kirchen (Dokument Nr. 32)*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung...*, dz.cyt., s. 310n.

wszędzie, w każdej istocie, każdym kamieniu, w ogniu i wodzie, to nie chce być znaleziony nigdzie poza Słowem⁵¹. Rozważania J. Baura o wszechobecności Chrystusa koncentrują się zatem wokół nauki o Słowie.

Kolejne, zdecydowanie szersze niż powyższe, odniesienie do kwestii obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza to artykuł R.G. Forella na łamach LR, analizujący luterzańskie zaangażowanie w ruch ekumeniczny. Autor nie tylko przypomina, że jedną z istotnych funkcji luterzańskich ksiąg wyznaniowych jest wskazywanie, „że jako luteranie jesteśmy przywiązani do realnej obecności prawdziwego ciała i krwi Chrystusa”⁵², ale także podejmuje się szerszej analizy. Stara się w niej wykazać, że zaczerpnięta z ksiąg wyznaniowych nauka o realnej obecności ciała i krwi Chrystusa w sakramencie stanowi szansę dla antropologii, eklezjologii i nauki o Słowie, za pomocą której możliwe będzie przezwycięzenie cechujących je sprzeczności.

W przypadku antropologii chodzi o skrajne przedstawienia człowieka, albo jako pana własnego losu, albo ofiary niepersonalnych i irracjonalnych sił. Wyznanie o realnej obecności ciała i krwi Chrystusa może stanowić odpowiedź na ten problem, gdyż pokazuje, że tak jak Chrystus jest obecny w pospolitych elementach chleba i wina, tak też jest obecny w pospolitym człowieku, którego dosięgła jego łaska. Jednocześnie nie oznacza to zagłady człowieka, tak jak obecność w chlebie i winie nie oznacza zagłady elementów. Tak jak one mogą nieść sakramentalną obecność Chrystusa, tak człowiek może stać się przy wszystkich swoich uwarunkowaniach nowym stworzeniem przez jego łaskę. Wyznanie o realnej obecności przywodzi także do antropologicznej, reformacyjnej diagnozy człowieka jako *simul iustus et peccator*⁵³.

W eklezjologii problemem są skrajne przedstawienia Kościoła albo czysto socjologicznie ujmujące Kościół wyłączenie jako instytucję, od której chrześcijanie mogą się odwrócić jako od nieprzydatnego Bogu narzędzia, albo

⁵¹ J. Baur, *Die Rechtfertigungslehre Luthers und die soziale Gerechtigkeit*, [w:] *Reformation heute. Bibelarbeit und Referate auf der internationalen Theologentagung des lutherischen Weltbundes vom 29.5. bis 2.6.1967 in Berlin*, red. H. Foerster, Berlin-Hamburg 1967, s. 90; por. G.W.F. Forell, *Faith Active in Love*, New York 1954, s. 119; J. Baur zwraca w tym kontekście także uwagę na stwierdzenie M. Lutra zawarte w *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, T. 23, Weimar 1901, s. 151.

⁵² G. W. Forell, *Lutheraner in der ökumenische Bewegung*, [w:] LR, 15, z. 3, 1965, s. 338; polewuje się przy tym na: *Wyznanie augsburskie*, art. X, [w:] BSLK s. 64 (KWKL, s. 145); *Formuła zgody*, *Epitome*, art. VII, 6, [w:] BSLK, s. 797 (KWKL, s. 412).

⁵³ Tamże, s. 338n.

pokazujące Kościół jako zdyscyplinowaną społeczność należących do Boga ludzi, których ten używa jako środki dla utrzymania swojego moralnego i teologicznego legalizmu. Pierwsze prowadzi do rozmycia w nieostrości definicji, drugie jest źródłem podziałów. W ich obliczu nauka o realnej obecności otwiera perspektywę rozległego pojmowania Kościoła jako realnego, ziemskiego i instytucjonalnego, który jednak jest przez Boga wybrany do zwiastowania jego Słowa i udzielania jego sakramentów. Chrystus przyjmowany w wierze w sakramencie wraz z elementami chleba i wina wskazuje na konieczność przyjmowania także w wierze Bożego świętego Kościoła w jego ludzkiej postaci, w której jest on dostrzegalny na ziemi. Istotna jest przy tym paralela pomiędzy obecnością Chrystusa w ziemskich elementach, a jego obecnością w ziemskich i cielesnych mężczyznach i kobietach – członkach jego ludu na ziemi⁵⁴.

Jako problematyczne sprzeczności w nauce o Słowie R.G. Forell identyfikuje z jednej strony naukę o transsubstancjacji, która odrzuca ludzką postać Słowa na rzecz doketycznej iluzji, z drugiej strony stanowisko sprowadzające Słowo jedynie do zbioru historycznych dokumentów ludzkiej wiary i odwagi, w którym zatracą się konfrontacja człowieka ze Słowem Bożym. Szansą dla tej sprzeczności jest wskazanie, że tak jak w sakramencie w, z i pod ziemskimi elementami obecny jest Chrystus, tak też w, z i pod ziemskimi i ludzkimi dokumentami obecne jest Słowo Boże. Przy czym stosunek do Pisma Świętego we współczesnych sporach winna cechować nie interpretacja w kategoriach transsubstancjacji, ani też ujęcie go jako czystych wspomnień, ale oczekiwanie realnej obecności żyjącego Boga⁵⁵. Powyżej przedstawiony tekst R.G. Forella stanowi pierwszą na łamach publikacji ŚFL próbę nie tylko zdefiniowania obecności Chrystusa w sakramencie, ale także wyciągnięcia z zaczerpniętej z ksiąg wyznaniowych definicji konsekwencji dla sprzeczności obecnych we współczesnej debacie teologicznej.

W okresie po zgromadzeniu w Helsinkach powraca także ekumeniczny kontekst rozważań o obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza. W zaleceniach Komisji Teologicznej ŚFL odnośnie stosunków ekumenicznych opracowanych na posiedzeniu w Moshi (Tanzania) w 1969 roku zagadnienie obecności Chrystusa w sakramencie pojawia się w części poświęconej istocie nabożeństwa.

⁵⁴ Tamże, s. 339n.

⁵⁵ Tamże, s. 340n.

Czytamy w niej: „Wieczera Pańska jest obecnością Chrystusa, rozdzielaną jako Boży dar, i nie może się odbyć bez osób przystępujących do sakramentu”⁵⁶. Istotna zatem jest tutaj praktyczna konsekwencja wynikająca z faktu obecności Chrystusa w sakramencie, zgodnie z którą niemożliwe jest sprawowanie sakramentu bez udziału zboru.

5. Zgromadzenie Ogólne w Evian i okres do roku 1977

Rozważanie problemu obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej w kontekście ekumenicznym kontynuowane było na Zgromadzeniu Ogólnym w Evian (1970). Jeden z głównych referatów wygłoszony przez Kenta S. Knutsona poświęcony był reakcjom luteranckich Kościołów na zmiany w Kościele Rzymskokatolickim i jego teologii zachodzące w okresie poprzedzającym zgromadzenie. Chodziło szczególnie o dorobek Soboru Watykańskiego II (1962-65). Omawiając wspólne dla luteran i rzymskich katolików elementy teologiczne K.S. Knutson zwrócił uwagę na wiarę, że w Wieczery Pańskiej spożywane są ciało i krew Chrystusa. Uwypuklił, że w wypowiedziach Vaticanum II doceniona została teza, że Chrystus jest obecny nie tylko w sakramentach, ale również w nabożeństwie⁵⁷. K.S. Knutson odwołał się tutaj do tezy często pojawiającej się w publikacjach ŚFL, która głosiła, że środki łaski: kazanie i sakramenty niosą obecność Chrystusa. W omawianym wykładzie pojawia się także niespotykana od Zgromadzenia Ogólnego w Hanowerze polemika z doktryną transsubstancjacji. K.S. Knutson wyraża bowiem zaniepokojenie treścią encykliki *Misterium fidei* z 1965 roku⁵⁸, która jego zdaniem w rozumieniu transsubstancjacji kontynuuje linię Soboru Trydenckiego. Jednocześnie przedstawia optymistyczną z perspektywy ekumenicznej interpretację, że chodzi tutaj o przejaw wewnętrznych napięć w ramach Kościoła Rzymskokatolickiego co do dopracowania teologii eucharystii⁵⁹. Tym samym przywołane elementy polemiki z nauczaniem rzymskokatolickim są

⁵⁶ *Ratschläge für ökumenische Begegnungen*, [w:] LR, 20, z. 1, 1970, s. 73, p. 70.

⁵⁷ K.S. Knutson, *Die Reaktion der lutherischen Kirchen auf die Römisch-katholische Kirche und Theologie heute*, [w:] *Evian 1970. Offizieller Bericht der Fünften Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes*, opr. Ch. Krause, W. Müller-Römheld, Witten-Berlin 1970, s. 73, 77.

⁵⁸ Zob. Encyklika Pawła VI „*Misterium fidei*” z 3 września 1965 w sprawie nauko i najów. *Eucharystii i jej kultu*, [w:] *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.* wyb. dokonał i koment. zaopatr. ks. R. Rak, Londyn 1987, s. 70-89.

⁵⁹ K.S. Knutson, *Die Reaktion der lutherischen Kirchen...*, art.cyt., s. 80.

wyjaśniane w interesie możliwości ekumenicznego zbliżenia, a nie, jak to miało miejsce na Zgromadzeniach Ogólnych w Lund czy Hanowerze, stanowią jasną granicę nauczania luterńskiego w sprawie Wieczerzy Pańskiej.

Po Zgromadzeniu Ogólnym w Evian problem realnej obecności pojawia się przede wszystkim w komentarzach, które ukazały się na łamach LR po podpisaniu w 1973 roku przez europejskie Kościoły tradycji luterńskiej, reformowanej i unijnej, a także waldensów i braci czeskich, „Konkordii Leuenberskiej”. Harding Meyer zwraca uwagę, że koncepcja obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza ujęta w tym dokumencie⁶⁰ bardziej odpowiada ujęciu z art. X *Confessio Augustana Variata*⁶¹, niż art. X *Confessio Augustana Invariata*⁶². Fakt ten rodzi pytanie, czy zatem w ramach nowej interpretacji swoich własnych wyznań luteranizm zaczyna postrzegać art. X *Confessio Augustana Variata* jako uprawnioną opcję wykładni rozumienia Wieczerzy Pańskiej? Taka możliwość rodzi jednak napięcie w kontekście luterńskiego nacisku na *Confessio Augustana Invariata* jako księgę wyznaniową. Problem ten zdaniem Meyera nie jest kwestią drobiazgową; wskazuje on przy tym na jego znaczenie także dla ŚFL, która za swoją podstawę doktrynalną uznaje *Confessio Augustana Invariata*⁶³. W podobnym duchu komentuje Marc Lienhard, wskazując na zastrzeżenia wobec fragmentu na temat Wieczerzy Pańskiej w „Konkordii Leuenberskiej”. Podkreśla on niejasność użytego tam sformułowania „wraz z chlebem i winem”⁶⁴, które może być interpretowane inaczej niż w sensie realnej obecności⁶⁵.

⁶⁰ Por.: *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie zawarta 16 marca 1973 (Konkordia leuenberska)*, nr 15 i 18, [w:] K. Karski, *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007, s. 342.

⁶¹ Por.: *Confessio Augustana variata*, art. X: „O Wieczerzy nauczają, że z chlebem i winem ciało i krew Chrystusa prawdziwie udzielona zostaje jedzącym i pijącym w Wieczerzy Pańskiej” (*Confessio Augustana variata. Das protestantische Einheitsbekenntnis von 1540*, red. R. Ziegert, wyd. 2, Speyer 1993, s. 18).

⁶² *Wyznanie augsburskie*, art. X, [w:] BSLK s. 64 (KWKL, s. 145).

⁶³ H. Meyer, *Der Lutherische Weltbund und seine Rolle in der ökumenischen Bewegung*, [w:] LR, 23, z. 1, 1973, s. 37; *Confessio Augustana Invariata* od początku istnienia ŚFL jest wśród dwóch ksiąg wyznaniowych wymienionych jako podstawa doktrynalna Federacji. Drugą jest „Mały katechizm”. Por. statut Federacji w wersji obowiązującej po zgromadzeniu w Evian: *Der Verfassung mit den Änderungen vom 10. August 1963*, art. 2, [w:] *Lutherische Handbuch 1963*, cz. II, Berlin 1963, s. 206.

⁶⁴ *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie...*, nr. 15, 18, dz.cyt., s. 342.

⁶⁵ M. Lienhard, *Leuenberg – protestantische Blockbildung oder Dienst an der Una Sancta?*, [w:] LR, 23, z. 1, 1973, s. 42.

W kolejnym roku M. Lienhard opublikował na łamach LR szersze opracowanie na temat wspólnoty kościelnej na bazie „Konkordii Leueneburskiej”, w którym łagodzi swoje stanowisko. Przyznaje, że dokument ten nie odzwierciedla w pełni luteranckiej nauki o obecności ciała i krwi w Wieczerzy Pańskiej, gdyż spośród przymków określających tę obecność w elementach Sakramentu Ołtarza: „w, z i pod”⁶⁶, w dokumencie zastosowano jedynie „z”⁶⁷. Brak też charakterystycznych dla luteranckich ujęć dookreśleń, że chodzi o „prawdziwe ciało” i „prawdziwą krew” Chrystusa⁶⁸, a także wypowiedzi nawiązujących do nauki o wszechobecności ciała Chrystusa⁶⁹. Jednak w ocenie M. Lienharda tekst Konkordii nie traci tego co najistotniejsze w nauczaniu o Wieczerzy Pańskiej, a mianowicie, że „...ja przy przyjmowaniu chleba i wina Wieczerzy Pańskiej prawdziwie jestem dosięgany przez dar zbawczy i że nie jest to zależne od mojego subiektywnego samopoczucia”⁷⁰. Obserwację tę opiera na tym, że sformułowanie nr 18 „Konkordii Leueneburskiej” nie pozwala na inną interpretację przyjęcia Wieczerzy Pańskiej, niż jako przyjęcie daru zbawczego⁷¹.

Przyjęcie „Konkordii Leueneburskiej” wywołało zatem pytania na ile zastosowane w niej kompromisowe formuły odnośnie obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach Wieczerzy Pańskiej dają się pogodzić z tradycyjnym luteranckim nauczaniem w tej materii. Rozstrzygnięcie tych wątpliwości zaproponował M. Lienhard wskazując, by sformułowania „Konkordii Leueneburskiej” odczytywać nie przez pryzmat postulatu pełnej zgodności ze specyficznym luteranckim ujęciem tego tematu, ale z perspektywy zachowania istoty rzeczy, z powodu której tradycja luterancka przykładała tak dużą wagę do zachowania

⁶⁶ Zob. wyżej przyp. 14.

⁶⁷ *Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie...*, nr. 15, 18, dz.cyt., s. 342.; wspomniany przez M. Lienharda przymek *mit* jest w polskim tłumaczeniu „Konkordii leueneburskiej” oddany nie przez przymek z jak to przyjęte jest w tłumaczeniach luteranckich ksiąg wyznaniowych (por. Obrona Wyznania Augsburskiego, art. X, 1, [w:] BSLK, s. 247n; KWKL, s. 234) ale poprzez sformułowanie wraz z.

⁶⁸ *Wyznanie augsburskie*, art. X, [w:] BSLK, s. 64 (*Wyznanie augsburskie (Konfesja Augsburska) z 1530 r. Część pierwsza*, przeł. z niemieckiego A. Wantuła, [w:] *Wyznanie augsburskie (Konfesja Augsburska) z 1530 roku. 95 tez ks. Marcina Lutra z 1517 roku*, wyd. 2, Bielsko-Biała 2014, s. 32), *Mały katechizm, Sakrament Ołtarza*, [w:] BSLK, s. 519n (KWKL, s. 51); *Formuła Zgody, Epitome*, art. VII, 6n, [w:] BSLK, s. 799n (KWKL, s. 412)

⁶⁹ *Formuła Zgody, Epitome*, art. VII, 32-34.36, [w:] BSLK, s. 802 (KWKL, s. 414).

⁷⁰ M. Lienhard, *Kirchengemeinschaft durch Leuener Konkordie*, [w:] LR, 24, z. 4, 1974, s. 462n.

⁷¹ Tamże.

nauczania o realnej obecności ciała i krwi Chrystusa w sakramencie. Taka zmiana perspektywy pozwala pozytywnie ocenić formułę zawartą w „Konkordii Leuenberskiej”.

6. Zgromadzenie Ogólne w Dar es Salaam i okres do roku 1984

Na Zgromadzeniu Ogólnym w Dar es Salaam temat obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej nie pojawia się w ogóle w oficjalnym sprawozdaniu z prac⁷². Natomiast w materiałach przygotowanych dla poszczególnych seminariów dyskusyjnych, a konkretnie dla seminarium II „W Chrystusie – nowa wspólnota w Duchu Świętym” (*In Christus – eine Gemeinschaft im Heiligen Geist*) zagadnienie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza obecne jest, jak to miało miejsce już wcześniej, jedynie w kontekście nabożeństwa: „W nabożeństwie chrześcijanie otrzymują dary, które uzdalniają ich do nowej wspólnoty. W zwiastowaniu Ewangelii i w świętowaniu Wieczerzy Pańskiej spotyka ich ukrzyżowany i zmartwychwstały Pan. Chrześcijanie doświadczają w tym spotkaniu podtrzymującej siły swojej wspólnoty w służbie pojednania, która realizuje wśród nich Chrystusa. Słyszą wezwanie do nawrócenia i naśladowania i pozwalają swojemu Panu, by ich używał”⁷³. Ponownie zatem mamy do czynienia z interpretacją obecności Chrystusa w kategoriach spotkania, z naciskiem na skutki owego spotkania dla sposobu życia uczestniczących w nim chrześcijan.

Po zgromadzeniu w Dar es Salaam w publikacjach ŚFL kontynuowane jest spojrzenie na kwestię obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej z perspektywy nabożeństwa. Jest to wynikiem faktu, że z inicjatywy zgromadzenia został podjęty program studiów nad nabożeństwem⁷⁴. Będące jego wynikiem sprawozdanie Komisji Studiów ŚFL widzi obecność Chrystusa w kategoriach daru Ducha Świętego, co nadaje sakramentowi wymiar epiklezy. Przy czym

⁷² Por. Daressalam 1977. *In Christus – eine neu Gemeinschaft. Offizieller Bericht der Sechsten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes*, opr. H.-W. Hensler, G. Thomas, Frankfurt am Main, brw.

⁷³ *In Christus – eine neue Gemeinschaft. Ein Studienbuch zur Vorbereitung auf die VI. Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes vom 13. bis 25. Juni 1977 in Daressalam/Tanzania*, Genf, brw., s. 60.

⁷⁴ *Zusammenfassendes Protokoll mit Berichten aus dem Weisungsausschuß*, [w:] Daressalam 1977. *In Christus – eine neu Gemeinschaft*, dz.cyt., s. 232.

autorzy zaznaczają, że przenika on całość sakramentu, a nie jest jedynie ograniczony do modlitwy zawierającej epiklezę⁷⁵. Jednocześnie w towarzyszącym mu komentarzu, odnosząc się do powyższego fragmentu, Roger W. Nostbakken zestawia ze sobą dwa przeciwstawne poglądy na rolę epiklezy dla faktu zaistnienia obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej. Z jednej strony przytacza Petera Brunnera, który podkreśla, że epikleza nie jest konieczna dla zaistnienia obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza, gdyż to On sam czyni chleb nośnikiem swego ciała a wino swojej krwi. P. Brunner uzupełnia swoje ujęcie stwierdzeniem, że modlitwa zawierająca epiklezę winna poprzedzać słowa ustanowienia, tak by nie powstało wrażenie, że dokonywane przez nie dzieło Chrystusa wymaga poprawy. Z drugiej strony odwołuje się do reformowanego teologa Jaen-Jacquesa von Allmena, który wskazuje, że epikleza po słowach ustanowienia zgodnie ze Wschodnią tradycją podkreśla, że realna obecność Chrystusa wyklucza „sakramentalny automatyzm”, sprzeciwiając się interpretacji, która chciałaby uzależnić realną obecność Chrystusa od wypowiedzenia przez celebransa odpowiedniej eucharystycznej modlitwy, na rzecz podkreślenia, że jest to dziełem wolnej łaski Bożej⁷⁶. Jak widać, powyższe rozważania na temat obecności Chrystusa w sakramencie kładą akcent na jej pneumatologiczne aspekty.

Wyżej przedstawione badania nad nabożeństwem znalazły swoją kontynuację w tzw. „Oświadczeniu z Northfield dotyczącym kwestii nabożeństwa” (*Northfield-Erklärung zu Fragen Gottesdienstes*) opublikowanym w 1984 roku. Mówi ono o całym nabożeństwie, którego sakramenty pozostają istotną częścią, w kategoriach smakowania łaskawych czynów Boga, jak i spotkania z ukrzyżowanym Chrystusem, a także konkretniej o obecności Chrystusa m. in. w sakramentach⁷⁷. Wieczera Pańska zostaje określona jako „...posiłek, w którym Chrystus ofiaruje siebie dla zachowania życia w zborze”⁷⁸. Tak jak

⁷⁵ *Die Identität der Kirche und Wesen und Funktion des Gottesdienstes. Bericht an die LWB-Studienkommission 1979*, [w:] *Gottesdienst im Lutherischen Kirchen heute und morgen. Quellenmaterial für Gottesdienststudien in der Kirche*, Genf 1979, s. 10, p. 1.4.

⁷⁶ R.W. Nostbakken, *Die Mitte des christlichen Gottesdienst*, [w:] *Gottesdienst im Lutherischen Kirchen heute und morgen...*, dz.cyt., s. 58; por.: P. Brunner, *Zur Lehre vom Gottesdienst der im Namen Jesu versammelten Gemeinde*, [w:] *Leiturgia. Handbuch der evangelischen Gottesdienst*, red. K. F. Müller, W. Blankenburg, T. 1, Kassel 1954, s. 348-57; J.-J. Allmen, *Worship – its theology and practice*, New York 1965, s. 30-32.

⁷⁷ *Northfield-Erklärung zu Fragen Gottesdienstes*, [w:] *LWB-Studien*, 1984, März, s. 5, p. 1n.

⁷⁸ Tamże, s. 6, p. 8.

we wcześniejszych studiach nad nabożeństwem, także „Oświadczenie z Northfield...” stwierdza ogólnie obecność Chrystusa w sakramentach. Skupia się przy tym na konsekwencjach Sakramentu Ołtarza dla życia zboru.

Także w kontekście nabożeństwa kwestia obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza pojawia się w rocznicowym opracowaniu na 35-lecie ŚFL, przygotowanym przez Vilmosa Vajtę. W części poświęconej rozważaniom na temat duchowości wskazuje on na zakorzeniony w myśleniu M. Lutra pogląd o roli zewnętrznych elementów, które zyskują swoje znaczenie poprzez dołączone do nich Słowo Boże. To sprzeciwia się tendencjom do ucieczki w duchowość skupioną wyłącznie na wewnętrzności. Koniecznym jest utrzymanie łączności Ducha z cielesnym życiem przez Słowo i wiarę. Wychodząc od tych odniesień V. Vajta wskazuje na fakt, że „nasze Kościoły muszą na nowo nadać znaczenie sakramentalnemu wymiarowi życia duchowego”. W tym kontekście zwrócenia uwagi na cielesny wymiar duchowości V. Vajta wskazuje, że „inkarnacja Jezusa Chrystusa w jego obecności w sakramencie jest kluczem przyszłego świata”⁷⁹. W jego rozważaniach powraca zatem motyw eschatologicznego aspektu obecności Chrystusa w sakramencie, obecny już na Zgromadzeniu Ogólnym w Minneapolis.

Problem obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej został także poruszony w trakcie seminarium poświęconego „Wyznaniu augsburskiemu”, które odbyło się pod koniec lat 70. W analizie otwierającej tom pokonferencyjny Edmund Schlink wskazuje między innymi, że artykuł X „Wyznania augsburskiego” nie rozstrzyga problemu, czy obecność Chrystusa należy rozumieć w kategoriach transsubstancjacji. Podkreśla przy tym w dalszej części rozważań, że *Confessio Augustana* jako wyznanie wiary Kościoła skupia się na centrum wiary, którym jest *Christus pro nobis* i jego zbawcze działanie wobec człowieka w Słowie i sakramentach. Powoduje to, że kontrowersja odnosząca się do rozumienia obecności ciała i krwi Chrystusa w sakramencie została podporządkowana kluczowej kwestii, jaką są słowa pociechy zawarte w Wieczerzy Pańskiej: „to jest ciało moje” i „to jest krew moja”⁸⁰. E. Schlink pokazuje zatem, że na gruncie „Wyznania augsburskiego” kluczem do interpretacji obecności ciała i krwi

⁷⁹ V. Vajta, *Im Wandel der Generationen. Lutherische Weltbund 1947-1982*, [w:] LWB-Report, T. 16, 1983, s. 9.

⁸⁰ E. Schlink, *Der ökumenische Charakter und Anspruch des Augsburgischen Bekenntnisses*, [w:] LWB-Report, T. 6/7, 1979, s. 10n.

Chrystusa w elementach Sakramentu Ołtarza jest zasadnicza dla tego wyznania prawda o zbawczym działaniu Chrystusa, dostępnym człowiekowi w Słowie i sakramencie.

Odniesienia do kwestii obecności pojawiają się w okresie po zgromadzeniu w Dar es Salaam także w kontekście misji. Na poświęconej misji i ewangelizacji ponadregionalnej konsultacji ŚFL, jaka odbyła się w Stavanger (Norwegia) w 1982 roku, A. Aarflot, w kazaniu podczas nabożeństwa otwierającego obrady, w kontekście rozważań o chrześcijańskiej wolności zwrócił uwagę na znaczenie faktu, że w sakramentach chrześcijanie mają dostęp do skarbów łaski Bożej, które w przypadku Wieczery Pańskiej widoczne są „w elementach chleba i wina, ciała i krwi naszego Pana Jezusa Chrystusa dla każdego z tych, którzy w Wieczery Pańskiej biorą udział”⁸¹. Warto tutaj odnotować, że A. Aarflot wyraźnie podkreśla w tak ogólnym kontekście, że chodzi o obecność Chrystusa w elementach Wieczery Pańskiej, a nie ogranicza się jedynie do stwierdzenia o obecności Chrystusa w sakramencie, jak to miało miejsce w wielu przytoczonych wzmiankach na ten temat w wyżej omawianych publikacjach. Oprócz tego, w sprawozdaniu jednej z grup roboczych zwrócono uwagę na obecność Chrystusa w lokalnym zborze w Sakramencie Ołtarza oraz w Słowie, co powoduje, że lokalny zbor jest kamieniem węgielnym misji⁸².

7. Zgromadzenie Ogólne w Budapeszcie i okres do roku 1990

W czasie Zgromadzenia Ogólnego w Budapeszcie zagadnienie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza pojawia się w postaci wzmianek w trzech kontekstach. Pierwszym z nich jest misja. Geir Gundersen, autor medytacji zawartej w studium biblijnym opartym o tzw. nakaz misyjny z Mt 28,16-20, zwraca uwagę, że fakt obecności Chrystusa w Słowie i sakramencie jest podstawowy dla oceny, czy chrześcijańskie zwiastowane prowadzone jest zgodnie z zawartym w Mateuszowym tekście nakazem misyjnym. Czy jest ono głupstwem Bożym w oczach świata (por. 1 Kor 4,10), które jednak jest wyrazem Jego mocy, czy też oszustwem i opium dla mas. Jeśli zabraknie obecności Chrystusa,

⁸¹ A.Aarflot, *Predigt im Eroeffnungsgottesdienst. Dienstag, 18. Mai 1982*, [w:] LWB-Report, T. 13/14, 1983, s. 3.

⁸² *Berichte der Arbeitsgruppen. Gruppe 1B: Mission und Evangelisation in der Ortsgemeinde*, [w:] LWB-Report, T. 13/14, 1983, ss. 128n.

chrześcijaństwo pozostanie jedynie tym drugim⁸³.

Drugi kontekst stanowi nabożeństwo. Grupa robocza Nabożeństwo i życie chrześcijańskie (*Gottesdienst und Christliches Leben*) opisała pierwszy z przedmiotów swojego zainteresowania w kategoriach „obecności żyjącego Chrystusa w Słowie i sakramencie”⁸⁴.

Trzecim kontekstem jest istotne wydarzenie ekumeniczne, jakim było opublikowanie w 1982 roku tzw. „Dokumentu z Limy”⁸⁵. Przeznaczone dla grup dyskusyjnych materiały przygotowawcze do zgromadzenia poświęcone jego ocenie wskazały między innymi na fakt, że sformułowania „Dokumentu z Limy” odnośnie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza są porównywalne z wynikami osiąganymi przez ŚFL w ekumenicznych dialogach dwustronnych⁸⁶.

Jak widać, nieliczne odniesienia do kwestii obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej podczas Zgromadzenia Ogólnego w Budapeszcie koncentrowały się na implikacjach praktycznych dla misyjnego zwiastowania, czy też dla opisu nabożeństwa. Jedynie ocena „Dokumentu z Limy” pokazuje zainteresowanie interpretacją zagadnienia obecności, jednak tutaj także ograniczono się do stwierdzenia zgodności z dialogami bilateralnymi ŚFL. Należy także odnotować, że w okresie po Zgromadzeniu Ogólnym w Budapeszcie zagadnienie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza nie pojawia się w publikacjach ŚFL, nawet w formie tak skromnych wzmianek jak w czasie zgromadzenia.

⁸³ G. Gundersen, *Bibelarbeit XII. In die Welt gesandt voller Hoffnung. Meditation*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 14, 1984, s. 79.

⁸⁴ *Berichte der Arbeitsgruppe und Ausschüsse der Vollversammlung. Arbeitsgruppe 2: Gottesdienst und Christliches Leben*, [w:] „In Christus – Hoffnung die Welt” *Offizieller Bericht der Siebenten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes. Budapest, Ungarn 22. Juli-5. August 1984*, red. C.H. Mau, [w:] LWB-Report, T. 19/20, 1985, s. 210.

⁸⁵ Zob. Komisja „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów, *Chrzest, Eucharystia i Posługiwanie duchowne. Tekst dokumentu z Limy (1982)*, tłum. W. Hryniewicz i in., [w:] *Chrzest, Eucharystia i Posługiwanie duchowne. Dokumentu z Limy 1982. Tekst i komentarze*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Lublin 2012, s. 17-68 [dalej: BEM].

⁸⁶ *Diskussionbereich 4: Oekumenische Verpflichtung und Lutherische Identitaet*, [w:] *Zeichen der Hoffnung. Fragen und Überlegungen zu den Diskussionsbereichen der Siebenten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes Budapest, Ungarn 22. Juli – 5. August 1984*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 15/16, 1984, s. 64. Porównaj ustalenia BEM, *Eucharystia*, nr. 4-6, 13n, 19n, 32, s. 36-41, 44n; np. z wynikami dialogu luterkańsko-rzymskokatolickiego: *Wieczera Pańska. Raport Wspólnej Komisji Rzymskokatolicko-Ewangelicko-luterkańskiej (1978)*, nr. 19, 48-55, [w:] *Blżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965-2000*, red., wpraw. i tłum. tekstów K. Karski, S.C. Napiórkowski, Lublin 2003, s. 173; *Wspólna Komisja Rzymskokatolicko-Ewangelicko-luterkańska, Drogi do wspólnoty (1980)*, nr 17, [w:] *Blżej wspólnoty...*, dz.cyt., s. 202.

8. Zgromadzenie Ogólne w Kurytybie i okres do roku 1997

Na Zgromadzeniu Ogólnym w Kurytybie, podobnie jak w Dar es Salaam, czy Budapeszcie, obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej poświęcone są jedynie wzmianki. Pierwszym z kontekstów w jakim się pojawia odniesienie do tego zagadnienia to *notae ecclesiae*, a więc obecny już we wcześniejszych publikacjach ŚFL kontekst eklezjologiczny. Jaan Kiviit w wykładzie w ramach Sekcji II Zgromadzenia „Słyszałem krzyk mojego ludu o zbawienie i uwolnienie” (*Ich habe das Schreien meines Volkes gehört... nach Heil und Erlösung*) poświęconemu Ewangelii w zsekularyzowanym świecie przypomina, że Chrystus jest obecny w Kościele jeśli są w nim zachowane *notae ecclesiae*, a więc zwiastowanie Ewangelii i udzielanie sakramentów zgodnie z nią. Ich zachowanie czyni z Kościoła znak obecności Boga dla świata⁸⁷.

Zgromadzenie Ogólne w Kurytybie wróciło do zarzuconego po zgromadzeniu w Helsinkach zwyczaju formułowania jednego dokumentu końcowego podsumowującego jego obrady. W „Posłaniu” sformułowanym w Kurytybie pojawiło się odniesienie do kwestii obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza, przy czym ujęte zostało w dość specyficznym kontekście, a mianowicie w części zatytułowanej „Wyzwolone stworzenie” (*Eine befreite Schöpfung*). Stwierdzono w niej, że w Wieczery Pańskiej „owoce ziemi przynoszone są na Stół Pański. Chleb, upieczony z plonów pola i wino z dojrzałych na słonecznych zboczach winogron, symbolizują wszystko, czego potrzebujemy do życia; jednocześnie przynoszą nam prawdziwe Ciało i Krew Chrystusa”⁸⁸. „Posłanie” podkreśla więc nie tylko związek elementów sakramentu z ciałem i krwią Chrystusa, ale także ich kontekst jako części stworzenia, mających swoją określoną symbolikę.

Zgromadzenie w Kurytybie zajmuje się więc obecnością Chrystusa w Wieczery Pańskiej w znanym już z refleksji ŚFL kontekście eklezjologicznym.

⁸⁷ J. Kiviit, ...*nach Heil und Erlösung*, [w:] „*Ich habe das Schreien meines Volkes gehört*”. *Offizieller Bericht der Achten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes. Curitiba, Brasilien 29. Januar-8. Februar 1990*, red. N.A. Hjelm, [w:] LWB-Report, T. 28/29, 1990, s. 89.

⁸⁸ *Ich habe das Schreien meines Volkes gehört... Botschaft...*, [w:] „*Ich habe das Schreien meines Volkes gehört*”. *Offizieller Bericht...*, dz.cyt., s. 142 (tłum. polskie: „Słyszałem krzyk mojego ludu...” *Posłanie VIII Zgromadzenia Ogólnego Światowej Federacji Luteriańskiej w Kurytybie*, tłum. M. Platajs, tłum. przejrzał J. Sojka, [w:] J. Sojka, *Wieczera Pańska jako nota ecclesiae...*, dz.cyt., s. 424; tłumaczenie opublikowane pierwotnie jako: „Słyszałem krzyk mojego ludu...” *Posłanie Zgromadzenia Ogólnego*, tłum. M. Platajs, [w:] *Teologia i ambona*, T. 3 (3), 1991, s. 26-42).

A także, co należy odnotować, po raz pierwszy od Zgromadzenia Ogólnego w Helsinkach mówi bezpośrednio o obecności ciała i krwi Chrystusa w elementach chleba i wina. Powraca na nim także jeszcze starszy kontekst obecny w rozważaniach ŚFL na zgromadzeniu w Hanowerze, a mianowicie zaszyfrowany przez R. Hauga problem związku obecności ciała i krwi w Wieczery Pańskiej ze stworzeniem.

9. Zgromadzenie Ogólne w Hong-Kongu i okres do roku 2003

Samo Zgromadzenie Ogólne w Hong-Kongu nie poruszyło zagadnienia obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej. Temat ten został natomiast poruszony w ramach prac nad eklezjologicznym projektem studyjnym ŚFL, realizowanym pod hasłem „Kościoł jako wspólnota” (*Die Kirche als Gemeinschaft*), który był prowadzony od 1993 roku, a którego wyniki ukazały się w 1998 roku, a więc już po Zgromadzeniu Ogólnym w Hong-Kongu.

W jednym z opracowań przygotowanych na potrzeby programu studyjnego Simo Peura zajął się Kościołem jako *communio* w teologii Marcina Lutra. Analizując pojęcie *communio* w pismach Reformatora S. Peura nawiązuje do jego rozumienia Wieczery Pańskiej. Zwraca w tym kontekście uwagę między innymi na aspekt partycypacji w Chrystusie przez biorących udział w sakramencie. Łączy to ze wskazaniem na sakrament jako unię Słowa Bożego i elementu, tak więc Słowo, to znaczy Bóg, jest zjednoczone z chlebem i winem. W konsekwencji elementy stają się ciałem i krwią Chrystusa⁸⁹. Należy zauważyć, że w opracowaniu S. Peury właściwie po raz pierwszy od sprawozdania Sekcji I na Zgromadzeniu Ogólnym w Hanowerze i wygłoszonych na tym zgromadzeniu referatów pojawia się analiza tak szczegółowo zajmująca się kwestią relacji ciała i krwi Chrystusa oraz elementów Wieczery Pańskiej. Oczywiście kluczowym dla ponownego pojawienia się wspomnianej tematyki było odwołanie w analizie pojęcia *communio* do teologii M. Lutra, w której związane jest ono z refleksją nad Sakramentem Ołtarza.

Problem obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej w okresie po zgromadzeniu w Hong-Kongu porusza także ówczesny prezydent ŚFL Christian Krause na posiedzeniu Rady ŚFL w Bratysławie w 1999 roku. W swoich rozważaniach

⁸⁹ S. Peura, *Die Kirche als Communio bei Luther*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 42, 1998, s. 105.

skupia się po pierwsze na nakazie Chrystusa „To czyńcie na pamiątkę moją” (1 Kor 11,24; Łk 22,19), wskazując, że kieruje on uwagę na centrum nabożeństwa, w którym łamany jest chleb i dzielony kielich, przez co Chrystus uobecnia się wśród biorących w nim udział, jako ten który „...umarł za nas, dla odkupienia grzechów, dla zmartwychwstania życia, dla społeczności (*Gemeinschaft*) świętych”⁹⁰. Z tego wspomnienia rozwija się cała kultura życia, w której kultura wspominania łączy się z kulturą miłosierdzia, a Stół Pański z troską o chleb dla świata. Tak opisana kultura życia jest także kulturą gościnności, która łączy w sobie trzy wymiary: koinonii (wspólnoty), martyrii (świadczenia i pamiątki) i diakonii (dzieła miłości)⁹¹. Ch. Krause pokazuje tym samym w swoim odwołaniu do kwestii obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej, że jego uobecnienie w niej ma daleko idące implikacje dla postawy chrześcijan wobec bliźnich i świata.

10. Zgromadzenie Ogólne w Winnipeg i okres do roku 2010

Materiały przygotowawcze do kolejnego Zgromadzenia Ogólnego ŚFL w Winnipeg koncentrują się na zagadnieniu obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza w specyficznej perspektywie, zdefiniowanej przez temat zgromadzenia: „*Ku uzdrowieniu świata*” (*Zur Heilung der Welt/For the Healing of the World*). *Omawiając uzdrowienie przez sakramenty określa je jako „...środki łaski, wyraz uwalniającej i uzdrawiającej obecności Boga w Kościele, wydarzenia zbawcze, przez które Bóg odnawia człowieka”*⁹². *Opisując dalej znaczenie konkretnie Sakramentu Ołtarza zwrócono uwagę między innymi na fakt, że „Spotykamy zmartwychwstałego Chrystusa, kiedy wspólnie łamiemy chleb (Łk 24,13-35). Tak stajemy się wspólnotą, która dzieli między sobą posiłek”*⁹³. *Posiłek Wieczerzy Pańskiej łączy się z przyjmowaniem Chrystusa do własnego ciała „...w sposób który przemienia nas indywidualnie i kolektywnie”*⁹⁴. *Zaznaczono także, że sakramenty czynią Bożą łaskę widoczną i słyszalną, pozwalają by była „...spo-*

⁹⁰ Ch. Krause, *Die kulturelle Prägerkraft des Evangeliums. Ansprache des Präsidenten*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 44, 1999, s. 27.

⁹¹ Tamże, s. 26n.

⁹² „*Zur Heilung der Welt*” *Studienbuch zur Zehnte Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes Winnipeg. Kanada 2003*, Geneva 2002, s. 21.

⁹³ Tamże, s. 22.

⁹⁴ Tamże.

żyta i wypita⁹⁵. Przyjęta perspektywa znaczenia sakramentu dla uzdrowienia determinuje skupienie na jego pożytkach, przy czym pozwala nie tylko wskazać na sakrament jako spotkanie z Bogiem, a konkretniej zmartwychwstałym Chrystusem, ale także odnieść się do cielesnego, uchwytneho aspektu przyjmowania Chrystusa do własnego ciała.

Zagadnienie obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza pojawia się także w wypowiedziach w trakcie trwania samego zgromadzenia. Wzmiankował je między innymi ustępujący prezydent ŚFL Christian Krause, powołując się w swoim przemówieniu na słowa Dietricha Bonhoeffera podkreślające konieczność obecności Chrystusa wśród chrześcijan w Słowie i sakramencie, ze względu na to, że jako ukrzyżowany przywrócił pokój między nimi a Bogiem⁹⁶.

Oprócz powyższej wzmianki temat obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej został szerzej poruszony w głównym referacie zgromadzenia wygłoszonym przez Margot Kässmann. Fragment poświęcony między innymi kwestii obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza M. Kässmann rozpoczyna odwołaniem do pojęcia *communio sanctorum*, które wskazuje na Wieczery Pańską jako udział w świętym. Następnie charakteryzuje słowa ustanowienia: „ciało Chrystusa za Ciebie wydane”, „krew Chrystusa za Ciebie przelana”, które głoszą „Chrystusa tu i teraz realnie obecnego” jako „Tajemnicę nie do przeniknięcia!”⁹⁷. Potem rozwija kwestię ofiarniczego charakteru Wieczery Pańskiej, wskazując na fakt, że wydanie ciała i krwi Chrystusa może budzić wątpliwości. Całość tych rozważań podsumowuje wymownie: „Wieczera Pańska pozostaje teologicznym wyzwaniem”⁹⁸.

W czasie zgromadzenia wypowiedzi odnośnie obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej nie są determinowane przez bezpośrednie zainteresowanie tematem zgromadzenia. Skutkuje to tym, że Ch. Krause odwołuje się do wielokrotnie już pojawiającego się kontekstu obecności Chrystusa poprzez Słowo i sakrament. Ten kontekst jest także obecny w refleksji M. Kässmann, która,

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Ch. Krause, *Der LWB auf dem Weg von Hongkong nach Winnipeg. Ansprache des Präsidenten des Lutherischen Weltbundes*, [w:] *Zur Heiligung der Welt. Offizieller Bericht Zehnte Vollversammlung des LWB Winnipeg, Kanada, 21.-31. Juli 2003*, Genf 2005, s. 13; por.: D. Bonhoeffer, *Ansprache in Gland 29.8.1932*, [w:] *Gesammelte Schriften*, red. E. Bethge, T. 1, München 1958, s. 168.

⁹⁷ M. Kässmann, „*Zur Heilung der Welt*”. *Hauptreferat*, [w:] *Zur Heiligung der Welt. Offizieller Bericht...*, dz.cyt., s. 96.

⁹⁸ Tamże.

nie negując znaczenia *verba testamenti*, świadomie odrzuca analizę fenomenu realnej obecności Chrystusa w tu i teraz. Ogranicza się jedynie do wskazania, że ma on charakter tajemnicy i pozostaje w związku z tym teologicznym wyzwaniem, dla tych, którzy są z nim konfrontowani.

Po zgromadzeniu w Winnipeg zagadnienie obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej rozpatrywane było w dwóch kontekstach praktyki życia Kościoła: misji i diakonii. Kontekst misji powrócił, a diakonii pojawił się w refleksji ŚFL nad obecnością Chrystusa w Sakramencie Ołtarza, gdyż po zgromadzeniu w Winnipeg ŚFL przygotowała dwa opracowania o charakterze podręcznikowym poświęcone refleksji nad tymi dwiema sferami praktycznej aktywności Kościoła.

Pierwsze z nich, pochodzące z 2004 roku, zatytułowane „Misja w kontekście. Transformacja – Pojednanie – Upoważnienie” (*Mission in Context. Transformation – Reconciliation – Empowerment*) w części poświęconej teologii misji w dziale „Misja Boga jako Uświęciciela” (*God`s mission as Sanctifier*) wskazano na relację Ducha Świętego i sakramentalnej obecności. To Duch Święty umożliwia niedoskonałym ludzkim wysiłkom bycie częścią Bożej misji. Podkreślono przy tym, że to właśnie on przemienia ludzkie słowa zwiastujące dobrą nowinę, wodę chrztu, jak i chleb i wino – elementy Wieczery Pańskiej, w „znaki obecności Chrystusa w Kościele”⁹⁹. Widać zatem powrót do obecnych już we wcześniejszej refleksji paraleli między sakramentami a Słowem zwiastowanym, a także podkreślenie roli Ducha Świętego dla obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej. Rozważania te zostały uzupełnione w kolejnym dziale analiz poświęconych teologii misji, w którym omówiono misję jako wywodzącą swoje upoważnienia ze Słowa oraz prowadzoną przez Ducha Świętego w kontekście eklezjologicznym. Sakrament Ołtarza przedstawiono w nim jako przejaw misyjnej duchowości, „...w którym sam Chrystus jest obecny w Kościele w i z chlebem i winem, dając swe ciało i krew dla odpuszczenia grzechów”¹⁰⁰. Dalej Wieczera Pańska określona jest jako „sakrament obecności”¹⁰¹, który wnosi Bożą eschatologiczną rzeczywistość w życie Kościoła, upoważniając do misji i dając światu przedsmak nadchodzącej uczy (1 Kor

⁹⁹ *Mission in Context. Transformation – Reconciliation – Empowerment. An LWF Contribution to the Understanding and Practice of Mission*, Geneva 2004, s. 27.

¹⁰⁰ Tamże, s. 31.

¹⁰¹ Tamże.

11,26)¹⁰². W powyższym kontekście misyjnym kwestia obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza rozważana jest, tak jak miało to już miejsce wcześniej, w odniesieniu przede wszystkim do pneumatologii, z uwzględnieniem paraleli słowa kazania i sakramentu. Należy odnotować, że omawiane opracowanie łączy także ściśle charakter Wieczerzy Pańskiej jako sakramentu obecności z faktem udzielenia ciała i krwi Chrystusa w elementach chleba i wina.

Drugie ze wspomnianych opracowań to „Diakonia w kontekście. Transformacja – Pojednanie – Upoważnienie” (*Diakonia In Context: Transformation – Reconciliation – Empowerment*), wydane w 2009 roku. Zajmuje się ono obecnością Chrystusa w Sakramencie Ołtarza w rozdziale poświęconym tożsamości diakonii, w części odnoszącej się do „diakonii stołu”. Wskazano w niej na istotowe powiązanie wspólnoty stołu z Wieczerzą Pańską. Sakrament ten określono jako tajemnicę zmiany, w której „zwykły chleb i wino są przyjmowane jako Chrystusowe cenne ciało i krew”¹⁰³, a grzesznicy otrzymują odpuszczenie grzechów i stają się reprezentantami zmiany w swoim codziennym życiu¹⁰⁴. Akcent jest tutaj położony na wymiar wspólnotowy sakramentu oraz konsekwencje udziału w nim dla jego uczestników. Pojawia się zatem znowu, podobnie jak w wypowiedziach M. Kässmann w Winnipeg, motyw sakramentu jako tajemnicy, zaś relacja ciała i krwi Chrystusa do elementów Wieczerzy Pańskiej określona została z perspektywy przyjmujących, bez próby podkreślenia obiektywności obecności ciała i krwi Chrystusa w chlebie i winie.

11. Zgromadzenie Ogólne w Stuttgarcie

Na Zgromadzeniu Ogólnym w Stuttgarcie, podobnie jak to miało miejsce w przypadku materiałów przygotowawczych do zgromadzenia w Winnipeg, kwestia obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej została zdefiniowana przez temat zgromadzenia, którym tym razem była IV prośba Modlitwy Pańskiej: „Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj” (*Unser tägliches Brot gib uns heute/Give Us Today Our Daily Bread*). Podobnie jak na poprzednich zgromadzeniach nie była to kwestia centralna, zatem spotykamy ją jedynie w materiałach przygotowawczych dla tzw. *Dorfgruppen* (*Village groups*), pomyślanych jako

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ *Diakonia In Context. Transformation – Reconciliation – Empowerment*, Geneva 2009, s. 33.

¹⁰⁴ Tamże.

platforma dyskusji i wymiany doświadczeń odnośnie omawianych zagadnień. Pojawienie się wzmianek o omawianym zagadnieniu determinuje także ściśle powiązanie z materiałem biblijnym, który miał być podstawą spotkań w ramach Dorfguppen. Tematem prac grupy, w materiałach dla której pojawia się kwestia obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej była eucharystyczna gościnność, zatem rozważania prowadzone były w kontekście ekumenicznym. Pierwszym z fragmentów, na którym oparto przygotowane rozważania były słowa Jezusa z J 6,32-59, w których opisuje siebie jako chleb życia, a swoje ciało jako prawdziwy pokarm oraz przyrzeka, że spożywanie jego ciała i krwi jest rękomią życia wiecznego. W pytaniach towarzyszących omówieniu tego fragmentu akcent położono na aspekt soteriologiczny, związany z obecnością Chrystusa w Sakramencie Ołtarza. W materiałach dla tej samej grupy w kontekście relacji Nowego Testamentu o praktyce łamania chleba w chrześcijańskich zborach (por. Dz 2,42) i historii dwóch uczniów idących do Emaus, którzy dopiero po łamaniu chleba rozpoznali zmartwychwstałego Chrystusa (por. Łk 24,13-35), znalazło się stwierdzenie: „Tu posiłek sakramentalny sprawia, że podążający za Jezusem doświadczają obecności zmartwychwstałego Pana i zostają uzdolnieni do misji”¹⁰⁵. Powraca zatem w tym miejscu kontekst misyjny, ściśle powiązany z przeżyciem w sakramencie obecności Chrystusa.

12. Podsumowanie

Spoglądając na powyżej przedstawiony materiał z perspektywy formalnej należy stwierdzić, że pogłębiona analiza zagadnienia obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej znalazła swoje miejsce w dokumentach końcowych tylko dwóch pierwszych Zgromadzeń Ogólnych: w Lund i Hanowerze. W późniejszym okresie, z pewnymi wyjątkami, odniesienia do obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza mają raczej charakter wzmianek przywoływanych w kontekście różnych innych tematów. Oprócz tego trzeba odnotować, że w całym badanym okresie spotkać można tylko dwie pogłębione analizy reformacyjnych źródeł nauki o obecności Chrystusa w Wieczery Pańskiej, przy czym tylko jedno z nich jest elementem programu studyjnego ŚFL („Kościół

¹⁰⁵ Dorfguppe 5. Das Brot brechen – solidarisch sein, [w:] Elfte LWB-Vollversammlung. Arbeitsmaterialien – Tag Sechs: Brot des Lebens, Genf, brw., s. 15.

jako wspólnota”, którego tom podsumowujący ukazał się po zgromadzeniu w Hong-Kongu). Drugie zaś, które *nota bene* posługuje się do opisu fenomenu obecności Chrystusa w Sakramencie Ołtarza takimi nieobecnymi w pozostałym analizowanym materiale kategoriami jak na przykład „unia sakramentalna”, pochodzi od teologa należącego do LCMS – Kościoła luterńskiego, który nigdy nie był członkiem ŚFL. Ten artykuł A.C. Piepkorna, który ukazał się przed zgromadzeniem w Helsinkach jako komentarz do jego tematu należy właściwie traktować nie jako wyraz debaty wewnątrz ŚFL, ale wysiłków na rzecz zbliżenia między ŚFL a LCMS.

Patrząc z perspektywy merytorycznej, można w przeanalizowanym materiale uchwycić kilka motywów i kontekstów refleksji nad obecnością Chrystusa w Sakramencie Ołtarza, które z różnym nasileniem przewijają się przez omawiane publikacje ŚFL. Pierwszym z takich motywów jest nauka o Słowie Bożym konstytuującym sakrament, co niejednokrotnie bezpośrednio łączy się z problematyką wcielenia Chrystusa. Jest ona szczególnie obecna na pierwszych dwóch zgromadzeniach w Lund i Hanowerze. W późniejszym okresie, na zgromadzeniu w Helsinkach, pojawia się połączenie kategorii „Słowa” i „wszechobecności Chrystusa”. Słowo związane jest także wielokrotnie z kontekstem pneumatologicznym.

Kategoria „Słowa” pozwala także na przyjęcie za jeden z istotnych motywów analiz paraleli między sakramentami a słowem kazania. Przy czym należy odnotować, że paralela ta ma znaczenie wyjaśniające zarówno dla nauki o sakramentach, jak i dla rozumienia znaczenia kazania. Zarówno ona, jak i kontekst pneumatologiczny, łączą się jeszcze z jednym szerokim kontekstem praktycznym rozważań o obecności Chrystusa w sakramencie, a mianowicie z rozważaniami nad Wieczerzą Pańską w kontekście nabożeństwa. Jest to szczególnie istotne w kontekście badań nad nabożeństwem prowadzonych przez ŚFL po zgromadzeniu w Hanowerze oraz przed zgromadzeniem w Budapeszcie.

Kolejnym istotnym motywem jest relacja ciała i krwi Chrystusa do elementów sakramentu. Należy odnotować, że wyraźne zaznaczenie łączności ciała i krwi z elementami chleba i wina pojawia się zaledwie na czterech Zgromadzeniach Ogólnych: w Lund, Hanowerze i dopiero po długiej przerwie w Kurytybie oraz Winnipeg. Oprócz tego kwestia ta pojawia się szczególnie intensywnie w kontekście oceny treści „Konkordii Leuenberskiej” w latach

70., a także w podręcznikach misji i diakonii, jakie ŚFL opublikowało po roku 2000. Należy także odnotować, że rzadko w analizach ŚFL pojawiają się próby objaśnienia związku ciała i krwi Chrystusa z elementami Sakramentu Ołtarza, częściej mamy do czynienia ze zwróceniem uwagi na powiązanie tej obecności ze zbawczym pożytkiem sakramentu, a niejednokrotnie jedynie z konstatacją, iż Chrystus jest obecny w sakramencie, bez próby jej zgłębienia, czy też nawet uwypuklenia powiązania ciała i krwi Chrystusa z elementami.

Próbę pozytywnego wykładu relacji ciała i krwi Chrystusa do elementów podjęto jedynie we wspomnianych już wyżej analizach zakorzenionych w teologii Reformacji, z których jedna pochodzi od A.C. Piepkorna – teologa spoza ŚFL. Jako przeciwwagę tych analiz należy potraktować wystąpienie M. Kässmann w Winnipeg, która świadomie rezygnuje z wyjaśniania relacji ciała i krwi Chrystusa do elementów sakramentu, ograniczając się do zastosowania kategorii „tajemnicy”. W tym kontekście należy także zwrócić uwagę, że od okresu po zgromadzeniu w Hanowerze powraca próba objaśniania obecności Chrystusa w sakramencie za pomocą kategorii „spotkania”. Tytułem odnotowania interesującej próby zmiany perspektywy spojrzenia na kwestię realnej obecności ciała i krwi w sakramencie należy wspomnieć artykuł R.G. Forella z okresu po zgromadzeniu w Helsinkach, w którym autor przedstawia naukę o realnej obecności jako szansę dla eklezjologii, antropologii i nauki o Słowie.

Negatywny wykład odnośnie relacji ciała i krwi Chrystusa i elementów Sakramentu Ołtarza znajdujemy w odrzuceniach transsubstancjacji i rozumienia symbolicznego w dokumentach zgromadzeń w Lund i Hanowerze. Później temat transsubstancjacji wraca jedynie we wspomnianym opracowaniu A. C. Piepkorna (gdzie obok transsubstancjacji pojawia się szeroka lista innych odrzuconych poglądów), w ekumenicznym (i interpretowanym pojednawczo) kontekście w czasie zgromadzenia w Evian oraz analizach art. X „Wyznania augsburskiego” E. Schlinka z okazji jego 450-lecia. Taki rozkład i treść odniesień do transsubstancjacji pozwala postawić hipotezę, że decydującą rolę dla porzucenia negatywnych odniesień do tej kwestii był fakt ekumenicznego otwarcia ŚFL na trzecim Zgromadzeniu Ogólnym w Minneapolis, którego wyrazem są przyjęte w czasie tego zgromadzenia tezy¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Por.: *Christus befreit und eint. Thesen...*, dz.cyt., s. 97-106 (tłum. polskie: *Chrystus wyzwala i jednoczy. Tezy przyjęte przez Trzecie Walne Zgromadzenie Luterskiej Federacji Światowej*, dz.cyt., s. 397-406.

Przedostatnim istotnym szerokim kontekstem rozważań nad obecnością Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej jest w publikacjach ŚFL eklezjologia. Nie chodzi jedynie o eklezjotwórczą rolę obecności Chrystusa w sakramencie, czy też jej znaczenie dla rozważań nad autorytetem Kościoła lub wspólnotą kościelną w kontekście zarówno wewnątrzluterskim, jak i ekumenicznym. Istotne są także konteksty praktycznego działania Kościoła w świecie, w tym szczególnie misja i diakonia. W obu przypadkach publikacje ŚFL, będące wynikiem badań prowadzonych w latach 80. i po roku 2000, uwidaczniają istotną rolę przekonania o obecności Chrystusa w sakramencie dla znaczenia Wieczerzy Pańskiej w tych praktycznych aspektach życia Kościoła.

Ostatnim ważnym kontekstem w jakim rozważana jest obecność Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej jest jej wymiar eschatologiczny. Jest on szczególnie obecny w okresie poprzedzającym zgromadzenie w Minneapolis, oraz na samym zgromadzeniu.

ABSTRACT

The article „Question of presence of Christ in Lord`s Supper in LWF-Publications” presents how in the years 1947-2010, i.e. since the I General Assembly in Lund until the XI General Assembly in Stuttgart the publications of the world`s biggest Lutheran association of churches refer to the key motive of Lutheran doctrine on Lord`s Supper. This subject was of special interest to the first two General Assemblies (Lund, Hanover). In the reflection on the presence of Christ in Lord`s Supper in the period presented here, the following motives can be distinguished: category of „Word” (including liturgical and pneumatological contexts), relationship of the body and blood of Jesus Christ elements of the sacrament, as well as ecclesiological (including practical: Mission and Diaconia) and eschatological contexts.

Keywords: Lutheran World Federation, Lord`s Supper, presence of Christ

Bibliografia

- Aaflot A., *Predigt im Eroeffnungsgottesdienst. Dienstag, 18. Mai 1982*, [w:] LWB-Report, T. 13/14, 1983.
- Althaus P., *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh 1962.
- Andersen W., *Das Wirkende Wort. Theologische Berichte ueber die Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes Hannover 1952, Sektion I Theologie*, München 1953.
- Apologia Confessio Augustanae*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen ⁶1967 (tłum. polskie: *Obrona Wyznania Augsburskiego (Apologia Konfesji Augsburskiej)*, przeł. W. Niemczyk, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 165-325).
- Die Augsburgische Konfession. Confessio oder Bekenntnis des Glaubens etlicher Fürsten und Städte uberantwort Kaiserlicher Majestat zu Augsburg Anno 1530. Confessio fidei exhibitata invictissimo Imperatori Carolo V. Ceasari Augusto in comitiis Augustae Anno MDXXX*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen ⁶1967 (tłum. polskie: *Wyznanie augsburskie (Konfesja Augsburska) z 1530 roku*, przeł. z łaciny J. J. Jackowski, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 143-163).
- Barth H.-M., *Die Theologie Martin Luthers. Eini kritische Würdigung*, Gütersloh 2009.
- Baur J., *Die Rechtfertigunglehre Luthers und die soziale Gerechtigkeit*, [w:] *Reformation heute. Bibelarbeit und Referate auf der internationalen Theologentagung des lutherischen Weltbundes vom 29.5. bis 2.6.1967 in Berlin*, red. H. Foerster, Berlin-Hamburg 1967.
- Bergendoff C., *Die Predigt im lutherischen Gottesdienst*, [w:] *Die Einheit der Kirche. Referate und Vorträge, vorgelegt auf den Sitzungen der theologischen Kommission des Lutherischen Weltbundes*, Berlin 1957.
- Bericht der Sektion I. Theologie*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht der zweiten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Hannover 1952*, Hannover 1952.
- Berichte der Arbeitsgruppe und Ausschüsse der Vollversammlung. Arbeitsgruppe 2: Gottesdienst und Christliches Leben*, [w:] „*In Christus – Hoffnung die Welt*” *Offizieller Bericht der Siebenten Vollversammlung des Lutherischen*

- Weltbundes. Budapest, Ungarn 22. Juli-5. August 1984*, red. C.H. Mau, [w:] LWB-Report, T. 19/20, 1985.
- Berichte der Arbeitsgruppen. Gruppe 1B: Mission und Evangelisation in der Ortsgemeinde*, [w:] LWB-Report, T. 13/14, 1983.
- Berichte der Diskussionsgruppen über die Rechtfertigung*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Helsinki, 30. Juli – 11. August 1963*, Berlin-Hamburg 1965.
- Brand E.L., *Toward a Lutheran Communion. Pulpit and Altar Fellowship*, [w:] LWF-Report, T. 26, 1988.
- Brunner P., *Das Wesen des kirchlichen Gottesdienstes*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht der zweiten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Hannover 1952*, Hannover 1952.
- Brunner P., *Koinonia. Grundlagen und Grundformen der Kirchengemeinschaft*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 13, z. 2, 1963.
- Christus befreit und eint. Thesen zum Thema der Dritten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes*, [w:] *Offizieller Bericht der Dritten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Minneapolis – Minnesota – USA 15.-25. August 1957*, München 1958 (tłum. polskie: *Chrystus wyzwala i jednoczy. Tezy przyjęte przez Trzecie Walne Zgromadzenie Luterskiej Federacji Światowej*, z oryginału angielskiego przetłumaczył i z przekładem niemieckim porównał A. Wantuła, tłum. przejrzał J. Sojka, [w:] J. Sojka, *Wieczera Pańska jako nota ecclesiae w publikacjach Światowej Federacji Luterskiej*, Rozprawa doktorska, ChAT, s. 397-406).
- Clifford Nelson E., *Die Eine Kirche und die lutherische Kirchen (Dokument Nr. 32)*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Helsinki, 30. Juli – 11. August 1963*, Berlin-Hamburg 1965.
- Confessio Augustana variata. Das protestantische Einheitsbekenntnis von 1540*, red. R. Ziegert, wyd. 2, Speyer 1993.
- Diakonia In Context. Transformation – Reconciliation – Empowerment*, Geneva 2009.
- Diskussionbereich 4: Oekumenische Verpflichtung und Lutherische Identität*, [w:] *Zeichen der Hoffnung. Fragen und Überlegungen zu den Diskussionsbereichen der Siebenten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes Budapest, Ungarn 22. Juli – 5. August 1984*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 15/16, 1984.

- Dorfgruppe 5. Das Brot brechen – solidarisch sein*, [w:] *Elfte LWB-Vollversammlung. Arbeitsmaterialien –Tag Sechs: Brot des Lebens*, Genf, brw.
- Ellwein E., *Gesamtkirche und Einzelgemeinde nach lutherischen Verständnis*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 2, z. 4, 1952.
- Encyklika Pawła VI „Misterium fidei” z 3 września 1965 w sprawie nauko i najśw. Eucharystii i jej kultu*, [w:] *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.* wyb. dokonał i koment. zaopatrz. ks. R. Rak, Londyn 1987.
- Forell G. W., *Lutheraner in der ökumenische Bewegung*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 15, z. 3, 1965.
- Forell G.W.F., *Faith Active in Love*, New York 1954.
- Formula Concordiae*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1967 (tłum. polskie: *Formuła zgody z 1577 roku*, przeł. J. Pośpiech, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 387-528).
- Der große Katechismus deutsch Dokt. Mart. Luther*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1967 (tłum. polskie: *Duży katechizm*, przeł. A. Wantuła, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 57-131).
- Gundersen G., *Bibelarbeit XII. In die Welt gesandt voller Hoffnung. Meditation*, [w:] *LWB-Dokumentation*, T. 14, 1984.
- Die Identität der Kirche und Wesen und Funktion des Gottesdienstes. Bericht an die LWB-Studienkommission 1979*, [w:] *Gottesdienst im Lutherischen Kirchen heute und morgen. Quellenmaterial für Gottesdienststudien in der Kirche*, Genf 1979.
- Ich habe das Schreien meines Volkes gehört... Botschaft...*, [w:] *„Ich habe das Schreien meines Volkes gehört”. Offizieller Bericht...*, dz.cyt., s. 217-221 (tłum. polskie: *„Słyszałem krzyk mojego ludu...”* Posłanie VIII Zgromadzenia Ogólnego Światowej Federacji Luterńskiej w Kurytybie, tłum. M. Platajs, tłum. przejrzał J. Sojka, [w:] J. Sojka, *Wieczera Pańska jako nota ecclesiae w publikacjach Światowej Federacji Luterńskiej*, Rozprawa doktorska, ChAT, s. 407-426).
- Janse W., *Sakramente*, [w:] *Calvin Hanbuch*, red. H. J. Selderhuis, Tübingen 2008.
- Jaskóła P., *Symboliczne rozumienie Wieczery Pańskiej według Ulricha Zwingliego*, [w:] *To czyńcie na pamiątkę moją. Eucharystia w perspektywie ekumenicznej*, red. L. Górka, Warszawa 2005.

- Kässmann M., „Zur Heilung der Welt”. Hauptreferat, [w:] *Zur Heiligung der Welt. Offizieller Bericht Zehnte Vollversammlung des LWB Winnipeg, Kanada, 21.-31. Juli 2003*, Genf 2005.
- Kiivit J., ...nach Heil und Erlösung, [w:] „Ich habe das Schreien meines Volkes gehört”. Offizieller Bericht der Achten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes. Curitiba, Brasilien 29. Januar-8. Februar 1990, red. N.A. Hjelm, [w:] LWB-Report, T. 28/29, 1990.
- Der kleine Katechismus D. Mart. Lutheri für die gemeine Pfarrherrn und Prediger*, [w:] *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen 1967 (tłum. polskie: *Mały katechizm z 1529 roku*, przeł. A. Wantuła, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, Bielsko Biała 2003, s. 41-55).
- Knutson K.S., *Die Reaktion der lutherischen Kirchen auf die Römisch-katholische Kirche und Theologie heute*, [w:] *Evian 1970. Offizieller Bericht der Fünften Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes*, opr. Ch. Krause, W. Müller-Römheld, Witten-Berlin 1970.
- Komisja „Wiara i Ustrój” Światowej Rady Kościołów, *Chrzest, Eucharystia i Posługiwanie duchowne. Tekst dokumentu z Limy (1982)*, tłum. W. Hryniewicz i in., [w:] *Chrzest, Eucharystia i Posługiwanie duchowne. Dokumentu z Limy 1982. Tekst i komentarze*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Lublin 2012.
- Konkordia między Kościołami wyrosłymi na gruncie Reformacji w Europie zawarta 16 marca 1773 (Konkordia leuenberska)*, nr 15 i 18, [w:] K. Karski, *Od Edynburga do Porto Alegre. Sto lat dążeń ekumenicznych*, Warszawa 2007.
- Krause Ch., *Der LWB auf dem Weg von Hongkong nach Winnipeg. Ansprache des Präsidenten des Lutherischen Weltbundes*, [w:] *Zur Heiligung der Welt. Offizieller Bericht Zehnte Vollversammlung des LWB Winnipeg, Kanada, 21.-31. Juli 2003*, Genf 2005.
- Krause Ch., *Die kulturelle Prägerkraft des Evangeliums. Ansprache des Präsidenten*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 44, 1999.
- Krummacher F. W., *Befreit und geeint auf Hoffnung*, [w:] *Offizieller Bericht der Dritten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes*, Minneapolis – Minnesota – USA 15.-25. August 1957, München 1958.
- Lienhard M., *Kirchengemeinschaft durch Leuenberger Konkordie*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 24, z. 4, 1974.

- Lienhard M., *Leuenberg – protestantische Blockbildung oder Dienst an der Una Sancta?*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 23, z. 1, 1973.
- Lohse B., *Dogma und Bekenntnis in der Reformation: Von Luther bis zum Konkordienbuch*, [w:] *Handbuch der Dogmen – und Theologiegeschichte*, red. C. Andersen, A. M. Ritter, T. 2, ²Göttingen 1998.
- Lumbantobing A., *Der neue Lobgesang*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Helsinki, 30. Juli – 11. August 1963*, Berlin-Hamburg 1965.
- Maciuszko J. T., *Spór o Wieczerzę Pańską*, [w:] M. Luter, *Wyznanie o Wieczerzy Pańskiej*, przeł. J. Pośpiech, Bielsko-Biała ²2014.
- Meyer H., *Der Lutherische Weltbund und seine Rolle in der ökumenischen Bewegung*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 23, z. 1, 1973.
- Mission in Context. Transformation – Reconciliation – Empowerment. An LWF Contribution to the Understanding and Practice of Mission*, Geneva 2004.
- Narum W., *Die Rechtfertigungspredigt – eine Selbstprüfung der Kirche*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 9, 1959/60, z. 4.
- Northfield-Erklärung zu Fragen Gottesdienstes*, [w:] LWB-Studien, 1984, März.
- Nostbakken R.W., *Die Mitte des christlichen Gottesdienst*, [w:] *Gottesdienst im Lutherischen Kirchen heute und morgen. Quellenmaterial für Gottesdienststudien in der Kirche*, Genf 1979.
- Nygren A., *Das lebendige Wort in verantwortliche Kirche*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Offizieller Bericht der zweiten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Hannover 1952*, Hannover 1952.
- Nygren A., *Die Einheit der Kirche (Über Kirchen – und Abendmahlsgemeinschaft)*, [w:] *Die Einheit der Kirche. Referate und Vorträge, vorgelegt auf den Sitzungen der theologischen Kommission des Lutherischen Weltbundes*, Berlin 1957.
- Person P. E., *Die Predigt und die Realpraesenz Christi*, [w:] *Lutherische Rundschau*, r. 9: 1959/60, z. 4.
- Peura S., *Die Kirche als Communio bei Luther*, [w:] LWB-Dokumentation, T. 42, 1998.
- Piepkorn A.C., *Christus heute: Seine Gegenwart in den Sakramenten*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 13, z. 2, 1963.
- Piwko S., *Jan Kalwin. Życie i dzieło*, Warszawa 1995.

- Ratschläge für ökumenische Begegnungen*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 20, z. 1, 1970.
- Rechtfertigung heute (Endgültige Fassung des Dokumentes 75)*, [w:] *Offizieller Bericht der Vierten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, Helsinki, 30. Juli – 11. August 1963*, Berlin-Hamburg 1965.
- Report of section I. Confessing "The Truth" in a confused world*, [w:] *Proceedings of the Lutheran World Federation Assembly Lund, Sweden June 30 – July 6, 1947*, Philadelphia 1948.
- Schlink E., *Der ökumenische Charakter und Anspruch des Augsbургischen Bekenntnisses*, [w:] *LWB-Report*, T. 6/7, 1979.
- Selbstverständnis und ökumenische Rolle des Lutherischen Weltbundes. Bericht eines Studienprozesses 1979-1982*, [w:] *LWB-Studien*, 1984, Mai.
- Stählin R., *Die Kirche als Einbruchsstelle der Eschata*, [w:] *Lutherische Rundschau*, r. 6: 1956/57, z. 3.
- Studiendokument für Sektion I: Theologie. Das Lebendige Wort in einer verantwortliche Kirche*, [w:] *Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Studiendokumente. Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes 25. bis 3. Juli 1952 Hannover Deutschland*, red. C. E. Lund-Quist, Genf brw.
- Trillhaas W., *Die Sitzung der Theologischen Kommission in Pullach*, [w:] *Lutherische Rundschau*, 15, z. 1, 1965.
- Uglorz M., *Świadectwo Lutra o Wieczery Pańskiej*, [w:] *Teologia wiary. Teologia ks. dra Marcina Lutra i ksiąg wyznaniowych Kościoła luterańskiego*, red. M. Uglorz, Bielsko-Biała 2007.
- Vajta V., *Die Einheit der Kirche und die Feier des Heiligen Abendmahls*, [w:] *Kirche und Abendmahl. Studien und Dokumente zur Frage der Abendmahlsgemeinschaft im Luthertum*, red. V. Vajta, Berlin 1963.
- Vajta V., *Im Wandel der Generationen. Lutherische Weltbund 1947-1982*, [w:] *LWB-Report*, T. 16, 1983.
- Der Verfassung mit den Änderungen vom 10. August 1963*, art. 2, [w:] *Lutherische Handbuch 1963*, cz. II, Berlin 1963.
- Wieczera Pańska. Raport Wspólnej Komisji Rzymskokatolicko-Ewangelicko-luterańskiej (1978)*, [w:] *Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965-2000*, red., wpraw. i tłum. tekstów K. Karski, S.C. Napiórkowski, Lublin 2003.
- Wspólna Komisja Rzymskokatolicko-Ewangelicko-luterańska, *Drogi do*

wspólnoty (1980), [w:] Bliżej wspólnoty. Katolicy i luteranie w dialogu 1965-2000, red., wpraw. i tłum. tekstów K. Karski, S.C. Napiórkowski, Lublin 2003.

„Zur Heilung der Welt” Studienbuch zur Zehnten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes Winnipeg. Kanada 2003, Geneva 2002.

Zusammenfassendes Protokoll mit Berichten aus dem Weisungsausschuß, [w:] Daressalam 1977. In Christus – eine neue Gemeinschaft. Offizieller Bericht der Sechsten Vollversammlung des Lutherischen Weltbundes, opr. H.-W. Hensler, G. Thomas, Frankfurt am Main, brw.